

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1972 - Ч. 5 (137)

Е. АНДІЄВСЬКА: З ЦИКЛУ «НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ»

Є. СВЕРСТЮК: І. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ СМІЄТЬСЯ

ДОКУМЕНТИ ЧАСУ

М. ПРОКОП: СРСР ПЕРЕД 50-ЛІТТЯМ

**«SUČASNIST» — MAI 1972
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Книжкові новини у видавництві

«Сучасність»:

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ЗРУБ І ПАРОСТИ

Книжка про українську літературу на батьківщині й в еміграції за останнє півстоліття. Формат — велика вісімка, 336 стор.
Ціна: 6 дол., 21 нім. марка або рівновартість в іншій валюті.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчості всесвітньвідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстрації Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. у картоні;
15 н. м., або 4.50 дол. у полотні (США і Канада); або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1972, Ч. 5 (137)
РІК ВИДАННЯ ДВНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: „Historical Abstracts“, „America: History and Life“.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/II (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

З циклу „Наука про землю“

Емма Андіївська

Лійка піску, зяброногі на веслах.
Несуть краплю за глиняне вушко.
Над полем деревію ворожка повісила паслін.
Зі століття в століття сходить голова
Над забутим урвищем.
Від ночі до ночі несуть хвилясту драбину.

Цар царів стеблини і повіу —
Синій плац, заволожений пурпуром —
Везуть посланці слово в брокатних сувоях,
Хрестяться й спльовують через ліве плече —
Де табуни лошаків
Віщують кінець ночі.

Око на курячих ніжках, в руці коріння,
Світить ведмедям і курчатам на роздоріжжі.
Спалахне жовтим — бульбашкою зіджне трясовина.
Спалахне фіялковим — хрящик грози
Служить безхребетним за язичок.

Стоять у нішах імператорів і воєначальників,
Шлейф із сірки, ребра з дикого тютюну.
Примірюють царства, примірюють луни,
По ковпачку — на різки, на нюх, на мацальця:
Кожна стоніжка супроводжує краєвид
щоначі на відпочинок —
З вуздечкою зорі і пучкою соли.

■ ■ ■

У листок загортають двері,
 Що літали по хаті.
 Вводять коня з яблуком на стегні.
 Довго п'ють з полив'яного кужля
 І крізь стелю відходять на відпочинок.

■ ■ ■

Листку — ложечкою, дорозі — лопатою.
 Низом — суга, горою — моровиця.
 Везуть пісню в череві коня,
 І крізь рожеву золу
 Проростає зерно гірчиці.

■ ■ ■

Сім східців і дві повивальниці.
 Зруб на зрубі, а в грудях кораблик
 Із квіткою замість вітрила.
 Відкривають ніч для кволих і безногих,
 Відкривають день: плаче гуска
 Сльозами, довгими від конопель.

■ ■ ■

Голос з зеленою ніжкою.
 Світло з трикутним копитцем.
 За щокою водограю
 Жокеї і тінь від ворожки, —
 Півроку іде краєвид
 До струмка в гості.

■ ■ ■

Зацікавивсь щавлем, царював — горошком.
 Один пагін — срібна обручка,
 Другий — сопілка з пощербленою ратицею.
 Лежить місяць під капустяним листком.

Пророцтво корові — усі озера
Знялися в повітря:
Потічок розповідає про ковіньну свого діда.

ПІДНЕСЕННЯ

Отряха вітер уздовж алеї.
Збивають воду:
Боже помилуй!

Годують селезня, все сонце в кришках.
В автах і пішки:
А ми, куди ми?

В повітрі — кінні, з асфальту, з плину
Равлики полум'я:
Невтілиме?

Повз невміщальне, горища здобич,
Світильник у щілину:
На їх подобу?

І в всеохопне стіною зрячою:
Помилуй, Боже,
І цих ледачих!

Саксонська зима (V)

ЗАКІНЧЕННЯ

Олекса Ізарський

18

Легко перегоридити потік слів. А думки?

Легко взяти в кам'яні береги наше мислення. А сни?

Такий щасливий збіг обставин, — в жаданий час для відпочинку вже до безтями перевтомленого та, раптом, відбій, кінець нічної тривоги! У пекельній темноті Віктор глибоко закотив ковдру й враз опинився в ліжку. Намучене за день тіло дрижало від задоволення: прохолода свіжої постелі й несподіване заспокоєння нервів, добрий ще окрасць ночі й зимовий ранок для сну.

Це були прощальні думки, останні здивування дня чи, власне, доби.

Справді, жодна людина за цілий вечір навіть побіжно не згадала про однорукого «Івана Івановича», останнього директора «Гросні» в Грюнберзі. Кумиру остівців, через непорозуміння, в перші тижні праці на фірмі, давно вже набридло маскування під «симпатичну людину», по змозі на російський лад, давно вже гидким стало навіть спілкування з «татарською дичавиною». Розчарування його підлеглих було разюче: та він — бовдур, та він — вовкодух!.. Народоїдство — ось «філософія» нашого Івана Івановича. Його холод — мертвущий.

Під Москвою йому відбило праву руку. Під Віднем, на мосту через Дунай, біля переповненого остівцями телятника, кулеметна куля з літака розтросщила йому кістку й лівої. Біля стерна переляканого транспорту стала худенька, ледь-ледь коротконога красуня Марія. Насправді, звичайно, її батько, теж гнучкий, ледве що не виткий, теж чорноокий, Петро Петрович Петров.

Ще дужче ошелешила Віктора розмова з Вірою Федорченко. Та в дівчини тонкий і від природи поставлений розум!

На стайні затих уже галас, прив'яв гармидер. На саксонський сніг випливла чорна хмара, аж надто густа спершу. Та більшість людей зразу ж сунула на вулицю й розчепилася на дрібні гурти по манівцях, на кволі ланцюжки поштатей по вузьких стежках навпростець через площу, поміж білими сугорбами й западинами. Мало хто чекав на провідника через німецьке місто і його штаб.

Віра нарочито забарилася в воротах і з п'ять хвилин — чи може десять? — пройшла поруч Віктора. Та швидко

їх наздогнали Ліда з Анатолієм, а згодом і Льока з Зоєю Шерстюк, — в очі впадала краса й тендітність дівчини, як також її комічна, така дешева, така приземиста чванькуватість!

Тінню за ними чимчикували папаша з мамашею і братик у хромових чобітках, на голові в нього — хрестатий башличок.

Найперше Віра поспішила, своєрідним чином, не то вибачитися за батькову грубість, не то його трішки обілити:

— У татовому скіпанні до вас, у його причепливості, у його в'їдливості, як у дзеркалі, відбито безмірну його заздрість і, одноразово, — щоб ви знали! — визнання. Він силкується зібрати обвинувачення проти вас, щоб посадити вас посеред собіподібних і рівних собі людей!.. Цілу дорогу він так і рвався до вас. Тільки й чекав на той день, коли він наздожене Лисенків, щоб ніколи вже їх, на ділі — вас, Вікторе, не губити з поля зору...

Потім Віра продумано дещо уточнила, дещо узагальнила:

— Щодо кімнат, Вікторе... Батько розуміє вас і знає себе. Він би силоміць захопив для сім'ї двадцять дві, не лише дві, кімнати, і на поріг би не пустив нікого з бездомних земляків, навіть погрітися!

— По Землі бідацтво розлилося! Та яке! Що нижче ми падаємо, то завзятіше копилимо губу, що глибше дичавіємо, то вільніше — й переконаніше? — зрівнюємо народи й окремих людей. Як маса голодних і холодних, ми надзвичайно слухняні й зрадливі, надзвичайно вразливі й байдужі, надзвичайно ідейні й фальшиві, надзвичайно пробоєві, радше, пролазливі та скучні, скучні... У нас, Вікторе, заворушилася приборкана культурою людська природа. Наша точна адреса: відрізана скибка людства!..

— Взагалі, — докінчила Віра, — надзвичайні ми, на жаль. Чи, Вікторе, просто звичайні?!

Віктор розгубився. Від несподіванки ледве не зімлів. І не спромігся з філософом у спідниці, у ватяному пальті, сто разів зібганому й задрипаному, в шерстяній хустці, обернутій на шиї й зав'язаній на потилиці, хоч пожартувати, на хвилину розбризкати її печаль.

Вже засинаючи, Віктор несподівано просіяв, ледве не розплющив очі. На нього знову шпурнула сніжку Ліда. А потім підбігла й схопила його під руку, з розгону поцілувала в щоку й подалася з Анатолієм, аж чудним, до того опастим, захеканим і щасливим, ковзатися по бруках і хідниках вимерлого міста. — Дратувати, сумніву не було, остівців, шпугуценських старожилів і новоприбулих.

Оце й були останні кінчики буденної пам'яті.

А сон замигтів, подібний до шибок непроглядної маси чужого міста, побачених з вагона дещо розгубленого й збен-теженого потяга, ранком. Перед самим початком нового дня над Вікторовою головою ще раз зазіяла синьо-чорна й сиза

лійка всесвіту. Заново, ніби на дошки, пропиляла серце зустріч з надто близькими і надто чужими йому земляками.

Потім він перемиг себе раз і вдруге. Та примари не позбувся. Лишень опинився в ідальні «Гросни» і — що за жорстокість! — то в пустій, то в переповненій людськими тілами, теж тісній стайні, біля драбини. Місцями стрічки обох снів були трохи переплутані, місцями освітлені потоком думки, хоч і короткої, а владної.

Марфушин куліш удався на славу. Багато з новопритулених, збоку ясно було, зусиллям волі ледь стримували бажання вижебрати ще одну тарілку гарячої й запашної гуцці. Дехто й відважувався на такий вчинок. Люди з «Золотої корони», голодні теж до нестями, підпирали стіни ідальні або стовбичили за спинами друзів, знайомих, гостей.

Віктор глянув на сусідку й негайно приніс їй блюдце каші й ложечку. Неля Цалліс, спершись козушком на Лідині коліна, заплющувала голодні очки і, глутнувши слину, по-риб'ячому відкривала ротик.

В яблуневому садку опівночі, рік був урожайний на сніг, людям з дороги примарилися кулеметні черги й глухі сальви гармат: фронт понад містом. То в легких бараках неозорого табору для чужинецьких робітників, головним чином остівців, так від вечора й по світанок грілися ноги.

Цілий ранок Віктора мордував привид чорної й мертвої, наче обвугленої, ночі. На його очах на браму стайні обвалилися її тяжкі сходи. Потім вогонь пройняв солом'яні брили. Що найгірше — ні сліду не залишилося від довколишнього міста й Саксонії. Просто посеред рівнини велетенські, як вітрила, язики полум'я готили під чорним казаном. А в ньому кипіло місиво кістяків і тіл, то добрих, до кам'яних довбнь і лячних пельок, як не ображених чи закушених з переляку, то розз'явлених і заюшених.

Стрічка Вікторового сну добігла кінця. На новій зразу ожила досі мертва ніч. З праху раптом постало оновлене місто.

Збадьоріла думка легко знайшла з учорашнього дня шукане слово: Морана, Морана! Богиня смерті й зими, холоду в слов'янській мітології.

Віктор, задоволено посміхаючись, ліг на спину й ладен був розплющити очі. Що за приємність це вдихання свіжого повітря! Що за прохолода в кімнаті! Тільки руки, ясно було, намірювалися по змозі приховати розчарування й через кілька хвилин назад під ковдру, не лише ватяну, а й під байкову. В осердя кубла, до грудей, під серце.

Вікторові досить було докупити змести декілька крихіток волі і проснутися, і зіскочити з ліжка, і підняти затемнення на єдиному вікні цієї одномісної камери. Та в цю мить впоперек його рота й на щоку лягла знайома рука. Губи, наївні, спробували її поцілувати. Але вона не далася. Вона вже корчилася від болю й злоти.

— Одягайся, чорт ти полосатий, — і в Лідиних очах засяяли крижинки, — на тебе чекає «барисьня».

— Марія? — Віктор мав на увазі Петрову.

— Може бути. Не знаю. — І Ліда по-солдатському вийшла з кімнати.

— Чудо-акумулятор! — вслід їй гукнув сплюх. — Спозаранку вже назбирав стакі грози!

Але Ліда не звернула уваги на його слова. Сам Віктор зразу опинився перед дзеркалом: уважно розглянув у ньому спантеліченого безштатанька з чорною чуприною і блакитними очима, розверзнуте ганчір'я обох ліжок і вицвілу синь шпалер з жовтогарячими ягідками горобини на облямівці, скромну кімнатку на одно вікно.

Через дві хвилини Віктор осмілився вийти в коридор. Біля вікна стояла Люда Шиян, росіянка з Курську. Без матері!..

...Перша неділя в Штутцені. Нарада трьох біля кіно-театру, під віковим каштаном. На повістці дня важливе питання: купити квитки й подивитися фільм з Віллі Біргелем чи утриматися, не ризикувати, а спершу розпитати своїх людей про тутешні порядки?! Припинили розглядання фотографій і також відбули коротку нараду золотоволоса й огрядна дівчина з манюсінкою, риженькою й напрочуд безбарвною, як вимочене яблуко, жінкою в чорному пальті, з піною рожевого, власне, малинового шарфика довкола шиї. На дівчині пальто було грубошерсте в різнобравну цятку, на пишній, в осінніх барвах, голові — брунатний берет.

Кого ж так зацікавили молоді люди? Спантелічену, засоромлену доцю чи відважну мамусю? І хто? Ясноволосий і голубоокий юнак Льока в довгоносій кепці, у виношеному-виношеному короткуватому пальті з перефарбованого швеййоту, зате з модним поясом на величезній пряжці? Чорний, мов жук, Віктор, теж у кепці, у демісезонному пальті з кудцями рукавами, в туплях недоносках? Чи «тірольський граф», Яшко? Такий гарний, такий звабливий, він, денді, стояв, млосний, перед кіном у чорному плащі, в чорному капелюшку з барвною пір'іною над вухом... Завидний настрої у нього: ані хмаринки! ані тіні! Благовоління без краю і без меж!

Мати, дослівно, притягла дівчину за руку, примушена була поставити боягузку перед доконаним фактом.

— Ви з Росії?.. Ми дуже хочемо з вами познайомитися. Та ви, здається, новаки в Штутцені?!

— З України. Дуже приємно, — за всіх відповів Яшко.

— Ми справді щойно приїхали. А ви?

— Будьмо знайомі! Шиян. А це моя донька Люда.

— У вас українське прізвище? — витукнув Яшко. — Звідки ви родом?

— З Курську ми. Але мій покійний чоловік з Полтавщини, з Миргорода. Маляр він був, висланий поза межі Укра-

їни, а у тридцять восьмому — в Магадан. Там, сухотник, згорів... Хто зна! А може, його навпрост пристрелили: буржуазний націоналіст, ворог народу!..

Жінка примружила й обережно промокнула очі. По дорозі до «Золотої корони» вона розповіла, що Люду, дитину, примусово забрали до Німеччини, а вона, старанно приховуючи свою туберкульозу, поїхала тоді в пекло добровільно, що вони працюють у Штуттені на килимарні вже два роки, що мешкають вони у таборі для остівців, що вони щотижня бігають, дослівно, до кіна, — розглядають фотографії, погуляють, якщо можна, лісопарком і повертаються в задротовник, у барак до українських дівчат.

Яшко уважно приглядався до свого «автопортрета» в дзеркалі, з роздумом підрізав жовтенькі вусики над досконало вивченою ним губою, беріг свої панські руки. Він напрочуд точно знав, яким жінкам і що в нього подобалося. Тому Яшко так упевнено підмальовував, з одного боку, свою безхарактерність і доброту, з другого — свою захоплюючу примхливість, жагучу пристрасність, жорстоку вимогливість і безоглядність. Через тиждень-два Люда вперше в житті відпросилася в мами на побачення з Яшком Андрущенком. Ще через два тижні, в ясну-ясну неділю, вона від Яшка ледве вирвалася, — навпростець кинулася розораним квітником і мілкою водою в улоговині й вибігла, напівбожевільна, на брук і під каштани насупроти кіна, прямо на Лисенків.

Уже з квитками на руках, вони готові були зайти в театр. Доки батьки й Льока заспокоювали Люду, Віктор перескочив вулицю і, хоч приблизно, збагнув подію.

Китайським містком Яшко перейшов канал насупроти штуттенського Моноптеруса й спокійно прямував стежкою, звичайно, до Люби Христенко, до міської лікарні.

Не в своїй тарілці почували себе Лисенки в кінотеатрі лише в першу неділю листопада, вперше. Згодом розцвіла в душі цілковита впевненість, що ніхто тут не приймає їх за остівців, у всякому разі, ніхто тут не збирається їх зачпати й ображати. Навпаки, на порозі кіна зустрічала їх приязна посмішка. Напоготові для них було в білетерки декілька простеньких слів.

А «закордонні фільми» усіх Лисенків захоплювали надзвичайно. Щоб тільки подивитися їх і, до речі, хоч раз на тиждень добре нагрітися, батько ладен був дертися на десятий поверх готелю, не лише на п'ятий.

— Ти знаєш, — признався раз тато, — я закоханий у Сару Леандер!

— А я в Віллі Біргеля! — відповіла мама весело й задоволено.

Віктор і Льока розреготалися й ледве не попадали в кучугури щойно начищеного снігу. Цей діалог відбувся в

грудні, напередодні батькової хвороби, напередодні німецького Різдва.

... Ліда наперед усе знала, не тільки підозрівала. Саме тому вона не хотіла більше ні бачити, ні чути отієї ластатої дівки в коридорі. Ліда вже ні за віщо не відповідала, вже ледве стримувалася від жахливого бешкету. Їй уже страшенно хотілося нюхнути бурю!

Коли тато прочинив двері, щоб гукнути гостю до хати, Люда, обнявши ріг стіни над вікном, плакала. Віктор гладив плечі й спину її пальта, ледь прикриту беретом голову. Тоді Ліда твердо вирішила прюкнути дверима, ні з ким не розпрощавшись, розпрощатися навіки... Та в кімнату вже зайшли дівка з хусткою під носом і Віктор, схожий на мерця.

Звертаючись до батьків і Льоки та Ліди, він сказав:

— Люда щойно поховала свою матір. І має ще з тaborу відпустку до другої години дня.

Досі батько й Льока, безуспішно, намагалися розбалакати Ліду, а тепер замовкли, цілковито. Мати взялася бідну дівчину заспокоїти й нагодувати. Але на перешкоді їй стала Ліда. Як вона розридалася! Як кинулася її обіймати й заціловувати!

Не розумно відміряне співчуття, не поміркованість мами дарували Людї протверезіння розуму. Не вони допомогли їй прибрати до рук надто розслаблене, надто самотнє серце. Це зробив надмір Лідиного жалю, надмір Лідиних уболівань, надто схожих на карикатуру.

— Зрозумій мене, Лідо! В такій справі я відмовляюся тобі будь що порадити.

— Глупа ніч, пекельна чорнота довкола нас, Анатолію. Фатальним може бути кожен ваш крок. На смерть чи нещастя рушьте ви звідси з Лідою. На смерть чи нещастя легко повернеться й чекання на мене... Веління ж вашого серця, як і ваші передчуття та сумніви, тільки ви самі й спроможні зміряти й перевірити... Прошу вас, дорогий Анатолію, обійтися без моїх порад!

Обидві розмови відбулися за день до Лідиного від'їзду, з Анатолієм, до Гогенгайму. Як отримано вже було документи, дозвіл на переїзд з Саксонії до Райнляндю.

Біля вікна, що навкоси від дверець камери старих Лисенків, довго кропила Віктора словами вже по-дорожньому схвильована приятелька. Вона брала з собою Анатолія й одноразово, цілком серйозно, розраховувала — вимагала! — на Вікторову, досмертну, вірність! Не помічала комізму своєї анекдотичної вибагливості, несумісність її вчинку з її міркуваннями. Скаламучена, перелякана, вона дивувалася сама собі: отже Анатолій завтра поїде з нею до Гогенгайму? отже вона з незбагнених причин, несподівано повторила давно

помилку, знову пов'язала долю свою з чужою їй, трішки навіть гидкою людиною?! Щодо нього в неї немає жодних плянів. Та лиса голова на опецькуватому тулубі напевне розуміє її постановлення цілком на свій лад, цілком логічно, хоч і навиворіт...

Дівчину, щоб виговоритися й усе пояснити Вікторові, їй потрібно було сорок вісім годин, сполохнув і відігнав Анатолій. Недвозначно попросив залишити його з Лисенком на самоті.

Тоді Ліда кинулася зразу в камеру старих Лисенків. Вони з Льокою мовчки сиділи за шведським столиком, над газетою. Надповіданням про форсування росіянами Висли широкими фронтами і бурхливий, це проглядало поміж словами, наступ у Польщі. Згодом, ледь притомна, вона збігла на п'ятий поверх, до Сюсюкевичів. Голова Людмили Валеріанівни, густо прикрашена рядами папільюток, прочула наближення гості й виглянула з-під зачинала на уявному порозі kabіни.

— А ми згадуємо вас цілий ранок. І заздriamo-заздriamo! — господиня, пропускаючи Ліду в середину закателка, розреготалася. — Настає час утікати світ за очі, а в мене, бачте, живіт визрів попід ніс, родити треба!

Никандр Овер'янович безпотрібно заметушився, смішно завертївся в клітці. Він здатний був, зовсім не зраджуючи й не принижуючи себе, вчинити маленьке видовище, наприклад, по-дідівському заплакати або по-дитячому посміятися над життєвою трагікомедією. Але обидва заміри так і не розцвіли: поведінку взявся продиктувати розум. У цю мить нікого з присутніх не цікавив театр, ні його самого, ні дружини, ні Ліду.

Никандр Овер'янович усївся на краєчок ліжка й узявся за газету. Її полотнища він уперто направляв на вікно й регулював при тому налиті сонцем окуляри в сталевій оправі. Намагався жінок не слухати, а натомість дійсно уяснити собі мову ранкових новин і усвідомити мову своїх передчувань, своїх передбачень.

Це був день для підсумування всього сказаного Лідою за тиждень її перебування в Штутцені. Наче для кінцевого формулювання, навіть канонізації простих її почувань до Віктора й безнадійно заплутаних до Анатолія, ясних її думок про Анатолія й напрочуд химерних про Віктора.

З перервами, з мовчазними роздумами вдвох і посеред сім'ї й товариства, розмова середньої, але рівної наснаги продовжувалася до пізньої ночі. Віктор і Ліда разом були на нараді в Зайтца-Золотозуба й Галочки Іконнікової, зимою пообіддя разом просиділи з хворими й у дорозі пораненими в приймальні доктора Біркендорфа. Увечері, з Яшком Андрущенком, Льокою й Анатолієм, разом пішли в гості до Люби Христенко й Галі Кучеренкової.

В обох сумно було на душі, тяжко. Свідомість історичних подій, криваві хвилі яких ось-ось накрийть усіх нас з

головами і винесуть, якщо вдасться вижити, на незнайомі береги, неспроможність збагнути й передбачити найближче майбутнє, про яке здоровий глузд безуспішно домовлявся вже з цілим гуртом добрих намірів і слухних вимог, обох їх особливо припноблювали, хоч і визволяли їх від надто особистих і дрібних поражунків та забобонів мирного часу.

Ліду турбував Анатолій. Власне, їхнє рішення вдвох їхати до Гогенгайму. Був це вияв підсвідомої згоди й на такий шлюб? Був це розрахунок на захист у переходовий час? Була це вірність «першому кохання»? Була це звичайна глупота?

Ліді здавалося, що Віктор розумів цей вчинок заплішеної дурки коли не краще, ніж сама вона, то простіше. Та їй не вдалося добитися від товариша ґрунтовної психоаналізи дивного пов'язання чужих одне одному людей.

Віктор не сприймав її щирих слів про відворотність Анатолія, як чоловіка й особи. Також не взявся за розшуки в її серці решток, уламків колишньої приязні до Анатолія, земляка й інженера.

До чого ясно все було б і просто, коли б на Райн поїхав з нею Віктор!

Ідеалізм, як філософію, Анатолій вважав за дикий анахронізм, за пережиток, здається, за варварство. До кашлю смішила його метафізика. Проте своїй зустрічі з Лідою в Кам'янці Подільському примудрився інженер надати значення сливе фатального. Схожим здалося йому, що побачення їхнє було наперед обумовлене, призначене. Було долею! Звідси, зі своєрідної приреченості, й пішли його солодко-кислі передчуття, його потаємні, мов тіні, висновки про цілковиту невідворотність як Кам'янця Подільського й Грюнберґу, так і побачення в Штутцені та — фатум! фатум! — спільної подорожі назустріч долі, на Захід. Його віра в досмертний союз з Лідою розгорілася тепер з небувалою силою, хоч він наперед знав, бачив перед собою, всі прийдешні прикраси, всі тягарі... Ясно було: поміж чорними роками як не хижої зненависти, то байдужості... кохання й любов ярити-муть не полями, а променями.

Ще дивніше його почуття до Віктора. Тут ревності ніколи не розросталися, в'яли і відмирили ледь помітними паростками. Найчастіше Анатолій сподівався, що Віктор врятує його від Ліди. А згодом помічав, що він підмінить Віктора біля Ліди, що він, безсумнівно, визволить Віктора, слава Богу, приємно, на свій лад, близьку йому людину.

Вдень, напередодні від'їзду, Ліда безнастанно здіймалася на п'ятий поверх, до Сюсюкевичів, і щоразу прощалася з кимсь з земляків. Двічі ходила вона з Віктором у гуртожиток робітників «Гросни» над пустим хлівом. І теж тиснула руку людям на прощання й цілувалася. Прощання зі слізьми на очах часто повторювалося й ставало карикатурою: земляки прискали зо сміху, реготали без упину й міри.

До потяга, ранком, проводжав Ліду й Анатолія маленький гурт земляків і колишніх співробітників: четверо Лисенків, троє Петрових, пані Сюсюкевич з Нелею Цапліс, доктор Іконніков з Галочкою та герр Зайтц. Адаже день був робочий. Будень.

Настрій у людей — не так світлий, як бадьорий.

Марія Петрова на хвилюк відійшла з Лідою на безлюдний перон і передала Людвігу Шрамму, директорові «Гросни» в Грюнберзі, а тепер у Гогенгаймі, важезного листа. Потім Ліда востаннє поговорила з Віктором. Підкреслила на прощання, що вірність спадкова риса її характеру, що вірности сподівається вона й від нього. І просила зрозуміти чистоту її відношення до Анатолія: старого парубка й недотепу треба вихопити з Саксонії аж на Райн, треба подалі забрати від Східнього фронту.

На мить залишився з Віктором насамоті також Анатолій. Він сказав, що Ліда, дурна козуля, бере його на Райн, щоб «врятувати лице» перед непотрібними їй, фактично, земляками як у Саксонії, так і в Гогенгаймі, що Ліда, дивне діло, не збачнула ще одного, що вони сьогодні вдвох від'їжджають у спільну будучину.

Анатолій і Віктор домовилися назавжди зберегти в пам'яті згадку про їхню зустріч у Кам'янці Подільському на Турецькому мості, про Шлезьк і — «сидіння зимою в ямі!» — Саксонію, завжди берегти їхню дружбу, започатковану в тяжкий для них час.

Дрезденський потяг зупинився в Штутцені на п'ять хвилин. З вагонного вікна Ліда й Анатолій востаннє глянули на своїх знайомих і дорогих.

В останню мить Ліда ще побачила, як Марія Петрова взяла Віктора під руку, притиснулася до нього й весело помахала ручкою, засміялася: «Прощайте, пасажири! Щасливої дороги!»

Ранком Віктор знову повірив, що домова «Гросни» з килимарнею була чесною, що ні переданих їй робітників, ні його не було при тому обдурено. Світло дня прелегко розпустило сумніви.

Пізній розсвіток застав у місті снігопад. На рогачах парканів і дерев красувалися білі папуші. Над дверима будинків виростили сиві вуса, понад вікнами — брови. В обідню пору ясін згурмила тіні по задвірках і арфами порозвішувала на сонці ясні капіж з ринв. Обіцяла людям весну.

Враз день проріс всюдисущою протемінню. Спершу він злегка пожухнув, потім дуже жалісно пригас, а згодом на його обличчі вздрілися чагарники, промайнуло вутілля, примарилося, аж запахло, погорілля. Ріка самовільної радості

скресла ненадовго. Вечір обчикрижив мертвонароджені надії попід корінь.

Віктор прочинив двері й відразу нахилився, щоб заправити холоші штанив у вовняні шкарпетки. З нічного неба сунув лапятий сніг. На подвір'ї зібралось цього добра йому понад коліна, в глибокому під'їзді, перед зеленою брамою з фірткою на засуві, чорніли цегляні вугли, стояв наче середліток. Ще чорніли вікна «Золотої корони» від партеру до п'ятого поверху.

Федорченко з компанією рівно два тижні чинили опір — не хотіли й чути про килимарню, не хотіли також міняти шило на швайку — переселюватися з сухого горища навпрост фортечної стайні до болотяного гуртожитка в садку за кінотеатром «Бельведер». Це ускладнення стало для Віктора несподіванкою й пробою його дипломатичних здібностей і дотепної вигадливості.

У понеділок, через тиждень після Лідиноного від'їзду на Райн, Віктор з'явився на фабрику перед початком роботи й прорвався до кабінету директорового замісника: довести треба було, що суботня домова їхня залишається в силі, хоч остівці стануть до роботи приблизно через тиждень. При тому обійтися без брехні й заплутування справи — було Вікторовим завданням і бажанням. Щоб з людьми за будь-яких умов можна було говорити по-людському.

У суботу герр Лисенко вмовив начальство килимарні зробити добре діло в такий час, обережно розворушив совість у чоловіка до краю збентеженого, переляканого ходом подій на війні. Лист шанованого в місті доктора Біркендорфа не справив на фабриці ніякого враження. Навіть на замісника директора. Не та година, не той час.

Цим ранком, у зимовій, Віктор привів на килимарню тридцять стіжків снігу. І сам залишився на фабриці до післяобідньої пори. На кожному кроці земляки потребували перекладача. Вони з острахом думали про ту мить, коли Віктор залишить їх напризволяще з німцями, французами, бельгійцями, голляндцями й тіде собі в «Золоту корону» або на «Гросну».

З горища над пустою стайнею позичені фірмою робітники перебиралися поволі. Федорченки просиділи там до останку, ще два тижні, й у неділю перетягли своє манаття не в гуртожиток за «Бельведером», а в поданий на «Гросну» вантажний вагон для Лисенків та їхньої братії. До подорожі в Баварію.

У враженій пам'яті залишилася безліч образів цього дня. Перші з них найсвітліші: відбитки дверей на снігу, що здався схожим на замерзлий акваріум, злітання білих метеликів повз небесне дзеркало на землю, Саксонія посеред української зими. Та на дні засніженого подвір'я розверзлися ворота стайні. Все там ранило душу, байдужість і відчай,

протест і приреченність, прихильність і ворожнеча, розуміння й сліпота. Кожна постать, кожні очі. Без винятку.

Федорченки! Гама їхніх поглядів. А Шерстюки! Немощний батько й ледь притомна від злоби чи відчаю Зоя зібралися на килимарню. Бабуся залишилася з хлопчиком. Він спав у конюшні на горищі, такий занепокоєний, такий незадоволений, що йому б прокинутися та розридатися.

Як по обіді заревів і раптом утихомирився гудок, Віктор був уже у фабричній прохідній, збирався йти додому. Та несподівано він ще раз повернувся в цехи, ще раз навідався до своїх «сиріт».

Федорченко нічого не сказав Вікторові, тільки глянув в очі. Все ясно без слів. Француз з Ліону, пухкий і чорноокий хитрун, зразу відчув і навіть виявив неприязнь до свого помічника, втікача з Росії, німецького запроданця. Тоді як сам він і француз, і полонений, і комуніст!

Вірі Федорченковій і Зої Шерстюк дуже просто взялися допомагати — вперше в житті побачені машини-моталки! — лише німецькі жінки. Дві югославки, словенки, безстрашно заявили Вікторові, що вони комуністки й бажають світової перемоги Росії, а про Україну, вони нічого не знають і знати не хочуть. Юна красуня, гнучка немов хлист, горда немов сарна, говорила по-італійському, старша з них, тридцятилітня, також по-французькому. Можна було хоч настіх поговорити, але жінок цікавило тільки, чи Віктор також комуніст, а чи «бела гарда».

Взагалі, спроба налагодити дружні зв'язки остівців з чужинцями провалилася. Вона лише звузила коло пристрастей довкола них. А недовір'я до Віктора, найдивніші підозріння, породила в чужинців саме бездоганність його французької, також італійської, мови!

Віктор і Льока, разом і за чергою, щодня з'являлися в приймальні лікаря Біркендорфа в супроводі часом цілого гурту хворих з новоприбулих остівців, як також з давніх уже мешканців «Золотої корони». Та на цей раз Лисенки, точно о другій годині, прийшли родиною: настав час для перевірки як батькового, так і Льокиного здоров'я. Може, в останній раз перед утечею до Баварії.

Біркендорф, засушений дідусь, вважав Льокин стан за цілком задовільний і приписував йому лише обережність і розрахунок, батьків за... Покращення, мовляв, почало помічатися. У такому випадкові хворий потребує глибокого відпочинку, тривалого спокою. І доктор забув про почекальню людей за дверима. Говорив з Лисенками про розгром німецьких армій у Польщі, про можливість поділу Німеччини по Ельбі... Він певен був, що Саксонія, Тюрингія, Бранденбург, що Берлін і Гамбург стануть здобиччю росіян.

У дверях кабінету посміхнулися всі Лисенки й доктор Біркендорф. Може ж бути на світі отака, отака доглибинна подібність, як між пацієнтом у темносиньому вбранні, з чорно-

синьою краваткою на білих грудях, і лікарем у великуватому, у широкуватому халаті!

Та Вікторова заувага про семимильне наближення дня їхнього від'їзду з Штутцена й Саксонії враз обірвала сміх і розбудила в присутніх здивування й навіть переляк. У всіх без винятку. Тоді Віктор, не вичікуючи на запитання й на прохання уточнень, додав, що становище на фронтах це не єдине, що лякає його, що через місяць-два німецькі залізничні будуть розбиті дощенту і їм, Лисенкам, доведеться бігти на Захід навипередки.

Це припущення, ця уявна картина, найдужче, здається, схвилювала Віктора самого.

В «Золотій короні» на Лисенків жартома напала Карла: — Де це ви так довго були?! Та ще й усі разом, сім'єю!

І вона щезла з Льокою. Через десять хвилин у камері старих Лисенків, на розмальованій квіточками бляшаній таці, парували тарілки з супом, на другій, близнючці, красувалася картопля з огірками й склянки з узваром.

Вікторіві Карла спершу підставила щоку для поцілунку, а потім вручила листа з Мюнхену.

15 січня 1945 року.

Вітаю, друже мій, любий мій!

Я так поспішаю написати Тобі кілька рядків, що не хочу й дня почекати на моє «влаштування», на мою точну адресу. Коли б Ти лише довідався, що після закінчення війни мене слід розшукувати в Мюнхені, в його передмісті Пазінгу.

Коли б оцеї лист дістався до Твоїх рук! А що, як по Тобі й Твоїх у Штутцені вже й слід простиг?! Що тоді я робитиму?

Коли б Ти встиг написати мені, де Тебе шукати...

Останній час настає. Хоч плач, хоч регочись, однаково.

На світі, здається, все стоїть на своїх споконвічних місцях, суттєвих змін не передбачається. Ось я, наприклад, хочу за будь-яку ціну повертатися додому, так мене вже завезено «к черту на кулички». Ти на Україну їхати не збираєшся, так от посидь, будь ласка, аж доки під Ляйпціг підійде фронт, аж поки ніяк буде Тобі з родиною пробиратися до Баварії!

Зараз я не дозволяю собі ні мріяти, ні — мої відвідини в Штутцені зокрема! — згадувати.

Тепер я спостерігаю події на фронтах і події в запіллі Німеччини. Чую при тому голос Бетговена: «Das muß sein!»

За мого життя не буде вже такого видовища. Справді, в наступні мі-ся-ці буде явлено світу нову мапу континентів, вирішено буде долю цілих народів і безлічі людей-мишок...

Мое бажання в цей час таке: я хочу знати про долю Твоїєї родини ще перед тим, як узрити свою власну.

Чи вірю я, чи сподіваюся ще раз побачити Вас — не доберу, не знаю.

Чи вірю я, чи сподіваюся милости, побачення з Україною, з Полтавою — також не второпаю.

Ти знаєш, я наче розходилася останній час, а насправді я змаліла в нутрі, зітліла. Врешті-решт, та я одного хочу — багато це? мало? — щоб Ти прочитав цей лист, мій друже єдиний.

Привіт Твоїй родині!

Знаєш, така прикра штука непевність з отаким листом.

Назавжди Твоя

Ляля.

(Отже: *München-Pasing*)

Батько й мати, так і одягнуті по-парадному, просиділи за шведським столиком до вечора, поскладали руки, виструнчилися. Віктор і Льока примостилися насупроти них, голови сперли на лікті, щоки поклали в долоні.

День, воістину, погас. Льока встав з-за столу й затягнув вікно зеленим папером, завісив чорним, картатим пледом. Тато ввімкнув електрику. В кімнаті стало затишно і майже тепло. Проте розворушена сьогодні Віктором думка про невідкладність мандрівки на Захід усіх присутніх несподівано приголомшила: безумством було, звичайно, чекання на погоду, весну, тепло. Щойно насиджені кубельця треба було залишати негайно!

Мови не було про будь-які відкладання. Саксонія й Штутцен поволі перетворювалися на комфортабельні пастки. Проте віч-на-віч з таким завданням Лисенки навпрост сторопили: лякали родинні болісті, цілковита безправність у розбитій і переможеній країні, голод і холод. А розстроювали навіть уболівання за комірчинами в «Золотій короні», за злежаним побутом у готелі й на «Гросні».

Золотим відсвітом узялися раптом дні вчорашній і позавчорашній, останні тижні, пізня саксонська осінь і саксонська зима. Перед очима в них блиснув і зник у тумані безконечний шлях у таємничу країну, у прийдешній час. Рішення, спільне, горіло, мов пляма свіжої крові на снігу.

Коли розмова добігла вже кінця, завмерла, в коридорі пробігли до номера старих Лисенків дві пари черевиків, обережно постукали в двері рука. На порозі, обнявшись, стояли

й весело заглядали в хату Галочка Іконнікова й Марія Петрова. На обох були святкові сукні. В обох був радісний настрій: справа йшла про іменини пані Іконнікової, про спільну вечерю на п'ятому поверсі. Віктора й Льюку зразу ж запрошено на прогулянку до кіна, на пробіжку після вечері. Герр Зайтц повернеться з Дрездену щойно о дев'ятій вечора.

Тяжко було повірити: ні Іконнікови, ні Петрови не збиралися далі втікати на Захід, проте щиро жаждали вдачі Лисенкам. При чому Всеволод Георгійович, медяний ведмедик, пряник, умовляв ще почекати, адже фронт був щойно посеред Польщі, а крім того — ніхто на світі не знає справжніх намірів Америки й Англії. Петро Петрович, лицар без страху й догани, спалахував і полотнів, уголос міркував і переконував себе самого й присутніх, що з Саксонії треба забиратися геть. Бо Німеччину доб'ють швидше, ніж це зараз нам здається, а Британія й Америка радо віддадуть Росії як Балкани, так і Центральну Європу.

Таким солодким і ніжним Віктор ще ніколи не бачив Іконнікова. Було це кавказьке розуміння гостинності? Була це «російська душа» в захваті? Петров — іскрився. Майже не гас і не кошили губ. На такому тлі батько вражав і безпосередністю, і довірливістю, і розгубленістю. Найбільше — перевтомою, безсиллям.

Мати в цьому товаристві була наймолодшою з жінок. У ній жило прагнення до перевпорядкування родинного життя, до пристосування до закордону. Пані Іконнікова схожа була на довготелесу черницю. Шил чи туманець у її чорних очах ледь приховував насмішкуватість. У такт їм, часом, розцвітали також губи. Найтяжче давалося жінці панування над своїми незграбами, ногами й руками.

Пані Петрова з роками перетворилася на черепаху. Життя й рух у ній — лише таємничий поблиск напівсивої зачіски та крик її караїмських очей. Вони зверталися до людей з мовчазним запитанням чи докором.

Галочка й Марія уникали «тяжких тем». Удавали, що такі сумні розмови ще можна було відкласти, пересунути хоч у близьке, та майбутнє. А після вечері й чаю молодь вилетіла з готелю. Зразу під вікнами «Золотої корони» зчинився перший бій сніжками: Віктор і Льюка проти Галочки й Марії. Другий — неподалік кіна, на зсуві вулиці в чорне дровіття, в білі-білі галявини парку. Віктор збив з ніг Галочку й сам злетів слідом за нею стрімголов під нащип. Льюка й Марія вже перед ними вскочили головами в кущі й реготали там, просили сусідів допомогти їм.

Раптом, біч-о-біч спочиваючи з Віктором у снігу, Галочка сказала:

— Мої батьки ображені, що я віддала їх у готель, а не примістила в своїй кімнаті. Відмовляються далі втікати від росіян, як і Петрови. Скажіть, навіщо можна їм розраховувати? І що мені в такому разі залишається робити?

По дорозі в готель вона додала:

— Заради сім'ї мушу почекати. А вам, думаю, нічого тут сидіти. Зайчик враз дістане вагон для вашої компанії: я не дам йому спокою...

В готелі Віктор і Льока залюбувалися своїми чорнявими дамами. Що витіюватий у своїй простоті суторб, залитий бузковим, рожевим і багряним світлом, було Галоччине обличчя. Її очі ледь чорніли в засніжених роздолицях. Над Маріїним обличчям, ніжним і ламким, безоглядно панували чорні, вишневі лямпачи очей. Галочка вражала могутністю ширококостого тіла, цільного, немов серце дзвона. Марія — вишуканістю й тендітністю форм. «Порода», — скажеш про неї, не — «поріддя». Скульптура!

На сходах, уже перед коридором до гуртожитка, Марія притулилася до Віктора й Льоки і попросила взяти її в наступну неділю до кіна. Золотозуб і Галочка не прогайнували досі жодного фільму.

Тяжко було повірити: Лисенки так засиділися в Іконнікових! Герр Зайтц дуже терпляче говорив з батьком про тяготу подорожі розбитою Німеччиною і про неможливість далі чекати на покращення становища з транспортом. У директора не було наміру затримувати Лисенків у Штутцені, в Саксонії! Він ладен був їм у всьому допомогти!

Сам господар, доктор Іконніков, допалавав цигарку в коридорі біля вікна. Петров стояв біля Зайтца й Лисенка: очі в нього — заморські птиці, в руці склянка вина. Жінки притихли довкола німеччиної господині. З нетерпінням чекали на дітей, — закінчення дивного за таких умов, у такий час, «бенкетування».

... У неділю, посеред збирання в дорогу, Лисенки, заради перепочинку для розпечених за тиждень нервів, справді виріядилися в кіно. Звичайно, з Марією Петровою. Цілющий самообман: вийшли з готелю, неспішно прокрокували «великоміську вулицю», містечковою площею, чорною на сонці алеєю... Як завжди, як завжди! Наче не виринала й думка про нову подорож, на цей раз у невідоме, дослівно, про новий початок, безсумнівно, найстрашнішого досі старцювання, голодування.

З кінотеатру вийшли пізно, вночі. Думку молодих, як і думку літніх, тяжко було повернути у звичне річище. Кожному з них марилося зовсім інше, мирне життя, зовсім інше, буденне спрямування розуму й серцець.

Герр Зайтц сам клопотався про вагон для Лисенків та їхніх земляків. Крім того, за його розпорядженням, кожен, за списком, отримав напередодні від'їзду харчову картку на місяць. Несподіванкою для Віктора була відмова багатьох людей, як і в Грюнберзі, як і минулої осені, знову вириватися в путь, знову втікати. Більшість із них захотіла ще почекати на прояснення справ на фронті, на тепло. Намір про-

чувся — випровадити страхопудів до Баварії, а самим повернутися з килимарні на «Гросну» та добитися кутка або й кімнати в готелі «Золота корона».

Без хитань, відразу, вирішили з Лисенками рушати в невідоме Сюсокевичі, борець Герман, Федорченки, Луценки й Шерстюки. Сімнадцятеро. В п'ятницю, останню в Штуттені, приєдналися також Галайди й — несподіванка! — Василь Кривуля. Ранком у неділю, у день від'їзду, — Ващенки, Роман з дружиною й Микола. Ще семеро.

Відмовилися від такої подорожі Цалліс-Лук'янова й Андрущенки. З нетерпінням чекали на від'їзд Лисенків Марфа Андрущенко й Люба Христенко. Їм особливо хотілося розлучити Яшка з Віктором. Та й доки можна втікати від росіяні? Чого, власне?!

Віктор два тижні бігав з готелю до «Гросни», звідти до ратуші, потім на килимарню, знову до матері або до лікаря Отто Біркендорфа. Фактично, він не мав жодного права, не тільки возити остівців по Німеччині, а й сам виїжджати поза місто. Надія була виключно на хаотичний стан у країні. Все довелося влаштувати так, ніби фірма «Гросна» збиралася в Візені ам Зее будувати фабрику і надсилала туди першу партію робітників. Згодом удалося, за допомогою Біркендорфа, роздобути кожному з учасників загадкової експедиції особисті посвідки, щоправда, незвичайної форми й загального змісту. Втікачі, мовляв, зі Сходу...

Директор килимарні випровадив Віктора з кабінету, проте відпустив робітників. Сказав, що розуміє становище цих людей, але не розуміє, навіщо треба було крутити голову йому.

В останню неділю вагон подали до склепу «Гросни» о дванадцятій, Віктор двічі збігав до ратуші. Його «новобранцям» не було кому виписати документи. Тоді він повернувся до «Золотої корони» й упав, як був, у пальті, на оголене вже ліжко. Та раптом схопився й вилетів з готелю: до нього, по під вікнами, наближалася потрібна йому до зарізу фрау Шіллер.

— Це ще не лихо, виходить! Звичайно, я маю час, я все зроблю... — і Віктор удруге промаршував містом.

На проводи відважних з'явилися всі мешканці «Золотої корони» й гуртожитку килимарні. Прийшли Люба Христенко з Галею Кухаренковою. До другої пробула з Лисенками також Люда Шиян. Усіх здивувала Карла: вона знайшла «Гросну», оглянула шахту, в якій Льока й Віктор довбали прунт восени й зимою, і залишилася з подорожними до четвертої: стояла посеред чужих їй людей у сльозах і намагалася до Льоки посміхнутися. В останню мить прибігла господиня «Золотої корони», рада була, що знайшовся Лідин лист до Віктора.

О четвертій, рівно, кукушка підчепила вагон і погнала на станцію.

Яшко Андрущенко рушив з товарищами й земляками, а потім вишлюпив з вагона в кучугуру снігу понад парканом «Гросни».

Ще в Штутцені, на станції, Віктор прочитав Лідин сто-рінковий лист:

Дорогий Вікторе!

Я добре пам'ятаю, що пообіцяла Тобі негайно повідомити про наш приїзд до Гогенгайму. Та події пішли таким чином, що я втратила голову. Ти знаєш, я не певна, чи все це мені не сниться!

Мені тяжко зібрати думки до купи й збагнути, що саме я хочу Тобі розповісти. Знаєш, воно схоже, що я хочу пожалітися на долю...

Та я помічаю й інше: моє життя то п'еса. Сама я — акторка.

Хочу написати просто. Слухай!

Я привезла Анатолія до Гогенгайму для того, виявляється, щоб він звалтував мене в нашій халупці на горіщі. Найсправжнісіньким чином, грубо, жорстоко. В оскаженінні, може, подумаєш? Ні, це його розразунок, це його задум, це його плян.

І я покорилася. Бо я вагітна. Бо я мушу зібратися з думками й почуттями.

Ти тепер цілком вільний. Тепер я не знаю, чи я хочу побачення з Тобою, чи я хочу залишитися на Заході, чи я хочу поїхати до Сибіру. Я ще нічого не знаю. Зараз оце стільки мушу Тобі написати. Це вже буде легша для мене. Я мушу рятувати себе... як це звучить!.. заради дитини.

Що буде з нами, з Тобою? Схоже, що й слова не чуємо вже ми про долю кожного з нас. І ще схоже, що я однак люблю тільки Тебе.

Моя бабуся щаслива, бо нічого не знає, нічого про мою трагедію не підозріває. Трохи бурчить: терпіти не може Анатолія.

Який Ти, справді, Віто! Не такий, як усі. Бережи Тебе Бог!

25. I. 45.

Ліда.

20

За ніч удалося наскрізь проскочити Тюрінгію. У Ляйпцігу вагон з людьми штутценської фірми «Гросна» причеплено до кур'єрського поїзда.

Кліпаючи сонними очима, Віктор, черговий біля довгов'язої пічки, прочинив двері, потяг саме рушав у дорогу,

брався надолужити прогаяний на станції час, і побачив: Ваймар!

Боже, Ваймар Шіллера, Ваймар Гете! Ваймар? Оце стільки узріти Ваймару? Вперше й востаннє? Раз і, може, назавжди? . .

Хилитання вагона розмаяли Вікторів апокаліпсис, заколосали Вікторові тривоги. Лідин лист знеболів цілі низки прощальних вражень. На своє місце раптом став Штутцен зі своїми людьми. Все в ньому, також пізня осінь, побачене й пережите, раптом було просто названо чи визначено: саксонська зима!

Різноманітність складників навіть такої камерної епопеї, як «Саксонська зима», її, так би мовити, ди- чи плеохроїзм, сливе крок за кроком розпізнавалися й усвідомлювалися в робочий будень. А в день від'їзду з міста «картина» несподівано проясніла: чорні фарби посіріли, теплі й світлі засяяли й ожили. В серці защеміло не обурення, — вдячність. Не так кривда, як добро.

Зблизька й здалеку видно було срібноперий дим над колесом затишного-затишного міста на білій рівнині, над шпицями його вулиць. Зразу за мостом виринули срібні ліси за рікою. Місто й ліс, наче вода, затопили сцену прощання біля пакгавзу над рожевим мерехтом інею в яблуневому саду. Їх за годину притлумили руїни Ляйпцігу.

Вночі пережите відстоялося. Тут і там заярили барви, прорвалосся проміння. Герр Зайтц стояв біля дверей вагона цілком байдужий, проте в останню мить спромігся на жарт: «Вікторе, систематично повідомляйте про розростання будівельних робіт!» Збуджений Петров узяв капелюх у руку й заглянув до пасажирів немов у братську могилу. Лікар Іконніков вважав, що в наш час не можна перейматися такими дурницями. Звичайно, в дорозі доведеться сьорбнути гірко-го . . . Галочка лише в останню мить прокинулася й махнула рукою навздогін вагону. Марія хотіла, щоб усі присутні або заридали, або засміялися, щоб тільки не стовбичили отак, живі хрести або дурники й підлотники. Пані Іконнікова була в захваті, ладна була й собі рушати в дорогу. Петрова — з якого насправді приводу? — заплакала. Що за трагедії, які роз'їзди, які розстання примарилися їй?!

Вагон, поданий на рампу «Гросни», здався остівцям зразком німецького порядку, майже заporукою щасливого закінчення «експедиції на край ночі». Двоповерхові ліжка, як на замовлення: дванадцять, пригвинчено до підлоги й до стелі. На листі наче полакованої бляхи стояла насупроти дверей чавунова пічка. Біля неї скриня з брусочками вугілля, скриня дрібно нарубаних дров, майже тріски, на розпал.

У дорозі Віктор охмолостався зразу. Пам'ять не встигла ще глибоко поховати згадки про попередні мандри: Полтава-Кам'янець Подільський-Перемишль-Грюнберг-Штутцен. Адже всі ці міста й місця були тільки вузловими станціями на його шляху.

Вдень пригасала сила уяви, важливі перипетії розкололи увагу на великі й дрібні скалки. А з вечора до світанку Віктора мучило Лідине послання. Дивно, що він, слухаючи Анатолія, не зблгнув наміру старого парубка таким чином поладнати свої справи, що він у земляку, такому опасистому, розсудливому й плаксивому, не розпізнав гвалтівника! Та чи передчуття й припущення в таких випадках досить, щоб втрутитися в людські заміри?! Чи посмів би він, Віктор, попереджувати Лїду, щось ряяти Анатолію? З якої рації!

Віктор уві сні довго прислухався до тиші. Нарешті розплющив очі й почекав доки розум збере до купи більшість партій картини, в цілому так добре знаної, а зокрема — нової. Льока, останній з чергових у вагоні, глибоко спав. Одянуті в пальта, в шалці й у хустці, батьки мовчки чаювали, сидючи на нижніх ліжках. Біля пічки, стримуючи регіт, гомоніли Сюсюкевич, Герман, Василь Кривуля, обидва Ващенки. Темрява, розляглася у вагоні нивами. А багрява від пічки набрала форм несподіваних і кумедних. Коли вияснилося, що вагон не простояв на станції й трьох годин, що його знову причеплено до потяга напівпасажирського, Віктор, грішним ділом, подумав, що, дивись, так можна діб за дві-три добратися в Візен ам Зее, на превелику радість місцевої промади й усїєї Баварії, звичайно. Та через наступних три години потяг, наче сталася незначна затримка, обережно зупинився перед лінією семафорів... Перед розбитою станцією працювали, так здалося, армійські частини. Жодна уява не спроможна була розмалювати подібного потерпілля: бомби розтрошили незчисленні ешельони, вивернули на бік і на спину тисячі вагонів, платформ і цистерн... З чого треба було розпочинати працю? З розчищування принаймні однієї-двох колій?!

Дві доби Вікторів потяг усе глибше тонує у морі вагонів. Дві доби потім ворушилися й непомітно зникали сусіди. Нарешті черга надійшла — поїзд заднім ходом пішов від станції до станції, кілометрів чи не на сто, а там раптом хуркнув і без зупинок, о дванадцятій дня, добрався до Бамбергу.

Люди в мить висипали на перон і навипередки ринулися на станцію. У вагоні залишився Віктор з матір'ю. Правда, швидко повернувся Льока. Слідом за ним, як на муки, зайшли обережні Шерстюки і налякані пригодами в дорозі Галайди. Батько ж, хворий, пристав до Германа й Василя Кривулі, пішов трішки розім'ятися й поглядіти на двірць. Коли через півгодини Вікторів поїзд несподівано розірвано, — спершу кукушка забрала всі тягарові вагони й причепила їх до кілометрового ешельона на запасних лініях, потім, згідно з новим призначенням, подалися геть і вагони пасажирські, — три гультяї ще встигли перескочити з землі в навістіж розчинені двері теплушки.

Але ціла група без'язиких остівців рішила виглянути із станції до міста... Через десять хвилин Сюсюкевич, Роман

Ващенко, Федорченко й Прокіп Леонтійович Луценко, відомий у Полтаві рибалка, зібралися на камені перед пустою колією. На щойно звільнене місце, наче з небес, злетів захищений експрес. У вікнах його зарясніли офіцерські голови й кашкети.

Уся надія була в них на інженера, на Никандра Овер'яновича. Прості речі він міг не лише зрозуміти, а й розтлумачити.

Неждано й негадано померхла Вікторова надія, мов у тріумфальну арку, так благополучно прорватися через Бамберг і майнути Нижньою Баварією аж на Нюрнберг і Аугсбург. Його вагон пришило до хвоста безконечного ешелюну. Так не дуже далеко скочиш, не чкурнеш, не гайнеш. А найголовніше — що ж зробити? відстати й собі? — справа з розгубленими людьми.

Ніколи було навіть порадитися з земляками. Рівно о першій дня дивовижа зацокала зубами, жалібно заскрипіла й нехотя рушила зі станції. Спершу нехотя-нехотя, поволі-поволі та все рвучкіше назустріч ешелюнові ринулися незнайомі передмістя й села, переліски, власне, не ліси. Коли б не в Бамбергу, коли б четверо людей не залишилося...

Сонце було вже на заході, як кілометр вантажних вагонів підійшов до містечкової станції Рот ам Зее й обережно заповз на останню з запасних колій понад сухим бур'яном у мілкому снігу на ребрах високорівні. Два мости на рівні частини розбили ешелюн і металом розкреслену долину. В ту мить, як Віктор сплигнув на землю й допоміг пані Сюсюкевич зійти з вагона, в небесах погас останній лан жовто-рожевого світла.

Експедиція попід вагонами й через потяги вдалася дивною: з журбою, так би мовити, радість обнялась. На станції вияснилося, що їхній ешелюн спрямовувався до наступних воріт на Південь, у Вюрцбург. Сумно було також, що в Рот ам Зее доведеться надто довго перепочивати. За ніч і ранок розбомбардовано було значні залізничні вузли. Треба було тут і там наводити лінії. Та радісно було, що четверо земляків, затриманих у Бамбергу, будуть на світанку звільнені й підкинуті до сусідньої станції ранковим поїздом. Людмила Валеріянівна від щастя плакала й одноразово сміялася, кепкувала, жартувала. Ладна була, вагітна, бігти через містечко на міст і злазити з височини до вагонів у долині, ладна була ще раз на колінах і ліктях підповзати під вагони поміж колесами. Віктора ладна була розцілувати. Їй тяжко було тільки чекати, виглядати чоловіка.

Звечора чорніла лиса гора над залізницею, чорніло містечко перед станцією. Мимоволі в людей карбувалася думка про відзимки й провесну. Та за півночі й ранок густий і лапятий сніг поховав дахи і припудрив стіни, двері й вікна незліченних вагонів, як також сам ставок колій посеред дубових гайків на околиці великого села чи манюсінського міста.

Віктор — о дванадцятій дня! — ще лежав на своєму хмародряті й нотував у щоденнику свої й чужі думки та пригадані чи підслухані слівця й вирази українського й німецького просторіччя.

Аналізуючи настрої передостанніх годин у Штутгені, він пригадав рядок з латинського вірша 1608 року, взятий Гете за мотто до своєї поезії — «Freudig trete herein und froh entferne dich wieder» — коли відсунуто було двері вагона, коли від радості охнув вагон. Зоя й Віра зсадили з паротяга й привели додому Никандра Овер'яновича Сюсюкевича. Проте настрої зразу й зів'яв. А Віктор не встав з ліжка, не привітав урятованого. Він з особливою ретельністю випишував замітку про стосунок Т. Готье і його школи поетів до відкриття й усвідомлення геніяльності Ель Греко, потім занотував згадку про твори московського німця, філософа Еміля Метнера, брат його Микола Карлович — композитор, «Роздуми про Гете» й «Гете в світогляді сучасників». Нарешті посеред його пам'яті виринула згадка про річники читаного в Києві журналу французьких германістів, про статтю — коли б пригадати її автора! — «Шеллінг у Мюнхенському університеті»...

Никандр Овер'янович, молодець, улаштувався, проскочив на паротязі до Рот ам Зее. Та він напризволяще залишив посеред дороги своїх земляків, — розлютованого Федорченка, до смерті переляканого Романа й сполоханого, проте потайного Луценка. Прокіп Леонтійович тільки й сказав на прощання:

— Паняйте, паняйте, Никандре Овер'яновичу. Ми вас наздоженемо на тій, як її, Роззявилівці чи Ротозеевці, будь вона проклята. Під вечір ми на місці, так і передайте нашим.

І «підозріла компанія» так чкурнула понад лінією, що до пізнього вечора пропливла двадцять п'ять кілометрів свіжого снігу й опинилася в «Роззявилівці». На них, хвилюючись і жартуючи, чекали на станції Віра Федорченко й Леся Луценко та Зоя Шерстюк з братиком.

За два тижні життя на запасній колії в Рот ам Зее ніхто вже не звертав уваги на бездоганно впорядковані зграї літаків над містечком, сусіднім хутором на горі й сніжним простором. А не дуже віддалені бомбардування вночі каламутили мозок лише чергового біля чавунки. Вагон спав до пізнього ранку сном праведників.

В обід Віктор заходив на станцію й пригощав залізничників цигарками, а його компанія розсипалася по пустих залах, вбиральнях, коридорах і по перону. Маленький Сергій, Зоїн брат, найдужче радів такій казковій нагоді. Та він же найдужче боявся, щоб Віктор бува не пішов у містечко без нього, — канюкати, звичайно, харч для біженців, паливо й усяку всячину. Сергій любив також Льоку й Германа. Та Віктор купив йому кишеньковий ліхтарик... Це й був початок великої дружби.

Наприкінці другого тижня, день до від'їзду з Рот ам

Зее, Віктор пішов з Льокою на гору, аж повз хутір — сніг на полях білів, місцями горів, а сухий брук дороги наче по-весінній, наче в середліток! — і зустрів Лесю, Віру й Зою за фірткою, у дверях ще найбагатшого, видно, тут будинка. У кожному з трьох кошиків стирчала хлібина, в кожному з трьох кошиків хизувалися червонобокі й жовті яблука.

Віктор і Льока розговорилися з господинею дому, чоловік її на фронті, діти в школі, й довідалися, чому зустріч з дівчатами посеред сільця так їх приголомшила, так збентежила їхнє сумління. Дві з її робітниць, остівок, найперше привели в дім Галайдів і Зою Шерстюк, уже самі знайшли дорогу сюди Луценки. Згодом про обмін цукру й вина на товщ, хліб і фрукти довідалися Сюсюкевичі, Ващенки й Василь Кривуля...

Ні Віктор, ні Льока, щоб не заболіло серце, не захотіли довідатися, про Германову участь у цьому ділі.

Невже тільки Лисенки, сліпці, не помітили в сусідських руках намазаний сільським маслом хліб і яблука? Віктор, мов на службу, щодня ходив у містечко, щодня визбирував серед земляків доручення...

Хуторянка точно зрозуміла становище дівчат і точно розпізнала образу Лисенків. На мить вона кинулася в хату, а потім дійсно умолила зняквілого Віктора взяти на пам'ять про Рот ам Зее шкіряні рукавички, а ледь притомного від зворушення Льоку — вовняний шалик. Для родини вона передала фунт масла, пів житньої хлібини й десяток яблук. І запросила Лисенків, якщо вагон ще стоятиме в містечку, обов'язково прийти до неї завтра на обід.

Заради власного спокою Віктор і Льока схильні були до виправдання земляків. Адже кожен у вагоні знав, що Лисенки завжди уникали гандлю, що Лисенки не мали про запас ні вина, ні цукру. Батьки ж давно вже позбулися самомани й довіряли своєму досвіді цілковито.

Пізнім вечором, без попереджень, кілометровий ешелон залишив Рот ам Зее. Вагон був у повному складі. Ранком, о восьмій: Вюрцбург! Та пробули тут біженці з Саксонії, як і в Бамберзі, рівно годину. На станції Віктор почув, що в цю ніч барокове місто на Майні було, мов ковдрою, покрите бомбами. Тоді він на п'ять хвилин вийшов з двірця на вулицю й глянув ліворуч, праворуч. Погорілля в золотому, в голубому раю. З кожного вікна в місті знялася в небо димова коса. На дні будов догоряли, видно, їхні дахи. Так і виблискував опатний камінь, брук. А на пішоходах біліло, синіло й іскрилося вогнем скло шибок.

О другій годині дня над потягом у багатющій долині — Вюрцбург направив його не на південь, а на захід! — з'явилися три напрочуд прайливі, жваві та прудкі літаки... За другим рейдом вони розбили колію обабіч нього, за третім розсадили ешелон навпіл, повивертали декілька вагонів, а решту обстріляли з кулеметів. Остівський не зачепило. Ні тобі дірочки!

Замість того, щоб їхати на південь Баварії, під Мюнхен, кілометрова дивовижа, виявилось, забралася в Баден-Вюртемберг. Цілий ранок Вікторів вагон проспичивав перед кам'яницею іграшкової станції. За хрещатим парканом, у містечку, стояло вже літо: дзеркальне світло й глибока тінь вілл у густих садах, у рогачі струнких вулиць, над залізницею, вабила очі крамничка. Позад неї парники, багате господарство, — квітничарня?

Мир, мир неподільний, безконечний.

Так розпочався тяжкий день. З ідилії. Перед вечором ешелюном впевнено зайшов і по-діловому зупинився на десятій чи п'ятнадцятій лінії перед червоно-білою фортецею. Під її дахом було сажею надруковано: Лавда. Чорний годинник-циклоп над сірим пероном націлювався вже на чотири.

Негайно заревли сирени. Бомбосховище було переповнене. Лисенків з компанією спрямували... попід ліс. Але їх у мертвому ще квітнику над ставком — у пам'ять в'ївся осяйний лід і злотований ним очерет з пухкими китичками замість голівок — поклали в ріллю й на куці троянд нестерпні зблизька сальви гармат і — теж у потилицю! — вибухи бомб, то набридливими гамами, то гуртові, рясні.

Через годину, як люди висипали зі сховищ і кинулися до своїх потягів, сирени обізвалися знову. Та одноразово над Лавдою замигтіли соняшні зайчики й летючі тіні металевих пгичок. Віктор наказав своїм людям залагти під плятформи, навантажені вугіллям і лісом. У той же мент понад ними бризнули в пруз і в лежні світельця кулеметних куль. Понад ногами, понад руками, понад вухом.

Це був порятунок! Це було чудо! В передранкову годину потяг несподівано здригнувся й спробував ходу, силу і рушив у дорогу. За семафорами ж кинувся з Лавди відверто навітки.

Опівдні Віктор прочинив двері вагона й довго спостерігав чорно-зелений коридор посеред лісу й украплені в нього сади й залізничні станції. Щойно перед вечором поїзд вискочив з алеї в розлогу долину... А над нею ключами літали винищувачі й бомбардувальники. На маносінькомому роз'їзді довелося простояти вечір і півночі. Люди з ешелюну перебігли в гранітну браму печери в сосновій горі, віддаленій від залізниці на гони.

...В Авісбурзі Віктор злякався прибуття на «місце призначення». Рівно місяць дороги й небезпек здався йому тепер перепочинком, ледь не розвагою. А от завтра вагон прибуде в Візен ам Зее. Завтра треба буде поголитися та йти в містечкову ратушу, треба буде знайомитися з бургомістром! Доведеться пояснювати бідному чоловікові для нього непоясненне: чому це й за які гріхи саме на його голову впало ще й таке нещастя — два десятки ротів, голів, гидких йому людей!

Віктор прокинувся в Візені ам Зее. Вагон стояв на запасній лінії, майже в дворі проти станційного будинка, насупроти обкладеного дрівцями хліва. Неподалік, на краєчку

сільського перона, були вишикувані алюмінієві бідони з мо-
локом.

Віра, Леся й Зоя саме повернулися з екскурсії в вагон. Розповіли захоплені, що цегляна станція стоїть на озері, що зразу за коліями залізниці виблискує неозорий простір льоду й вод. Зразу за станцією — причал для пароплавів і парк. А в містечко вони ще не виглядали.

Віктор стояв біля пічки в нижній сорочці, щойно закінчив голитися й промокав обличчя рушником, як двері раптом відчинилися навстяж — Герман і Василь Кривуля підсадили в вагон... не можна було повірити власним очам!.. Галочку Іконнікову.

— А ваша сім'я, Галочко, з вами? І коли ви виїхали з Штуттену? Ви давно вже тут, у Візені? — першим опам'ятався Прокіп Леонтійович Луценко. Більшість людей поскошповалася з ліжок і мовчки дивилася на таку з'яву, на задоволену таким здивуванням, на усміхнену дівчину.

Галочка розповіла про все це охоче й відразу. Її ридина ще залишилася в Штуттені, з огляду на материн стан. Так само ще не спроможні навіть подумати про нові мандрі — Петрови. Її, Галочку, посаду тепер перебрала Марія. Фірма «Гросна» нікого не взяла з килимарні назад. Багато людей пожаліло, що завчасно не поїхали з Віктором і сподіваються таки на груповий виїзд до Баварії... А вона ще три дні тому була в Штуттені, в готелі «Золота корона». До Мюнхену їй вдалося щасливо проскочити швидким потягом, за добу. Вчора ранком, через Вайльгайм, вона добралася до Візену й уже знайшла собі помешкання — пів чардака громіздкого будинку на Герренштрассе.

Віктор і Галочка, зразу після чаю в вагоні, побували в чергового по станції, — від нього не почули нічого ні злого, ні втішного і пішли повз Бангофсготель на головну вулицю містечка, до ратуші.

Така несподіванка! Така обопільна підмога в годину непевности! Дівчина розповіла, як її зустрів бургомістр, як пригрозив їй концентраційним табором... У такому разі Галочка звернулася по допомогу до жандармів. Бургомістрат зразу видав їй ордер на кімнату. У конторі молочарні знайшовся для неї стіл. Посада...

Містечко, зубчаста вуличка, — занесені на середину пішохода різки неуконверзливих кам'яниць здалися Вікторові схожими на фільм про середньовічну Баварію. А голос над вухом, короткі речення про вчорашній двобій дівчини з тугешніми гречкосіями був ніби чорні тигри на музейній плівці фільму.

Та Віктор не сподівався на зрозуміння чужинців, не чекав добра.

Проте Віктор, як і його люди, надіялися ще двічі викрутитися з безвиглядного становища — зараз і після закінчення війни.

Частина дороги

Орест Власов

Народжений у хорватському селі Грабар 1937 року в родині священика, Орест Власов закінчив класичну гімназію в Загребі і там же почав навчання на юридичному факультеті Загребського університету. Здобуваючи знання, працював водночас фізично. Щоб здобути засоби на життя і дальші студії, виїхав на працю до Західньої Німеччини. Писати почав ще в гімназійні роки. Друкував вірші в бачванському «Літературному слові» і в календарі «Руського слова», як також у київській «Вітчизні». Поезії Ореста Власова визначаються рефлексивністю і гуманістичним спрямуванням. Великий вплив на його творчість має кінематографічне мистецтво. — В. В.

МРІЯ У ВІДВІДИНАХ ОДНОМАНІТНОСТИ

Тягне цей стовп застовпілий,
Тягне ця думка скажена;
Рве пахучі дні на кусочки,
Музику, спокій, жовтий місяць
І розмови повсякденні розбиває.
Рве й шукає розваги:
У засмоленому сумі,
В захрипшому плачі,
В променях гніву
Й вибухах сміху,
Жорстокого й —
Зараз, тут!
Бо: простори не тільки ті,
Люди не тільки тут живуть,
Не один ліс холодом віє;
Не тільки тут зеніт одинокого неба
Й дуло обмеженої землі.
Є ще багато всіляких місяців,
І всіляких днів і промов
І благань і пестоців —
Гнівних, веселих, сумних;
І неба без кінця, без зеніту,
І людей безмежних.
Є, є ще й інші ліси:
Ліси в кришталях,

Ліси порубані й
Ліси молоді.
І, кажуть,
Кругла земля.

СМАК НОЧІ

Спалахнув день
Вже давно,
Та й погас.
Загасла іскрина
В синьому оці,
Пролилось озеро
Понад лісом,
І прилинув сюди
Дивний запах
Згорілого часу.
Оксамитом дзвенить
Обрій чорного неба,
А повсякденні турботи —
Оглухлі й сліпі —
Зникли, пропали.
Чотири чорні птиці
Прилетіли сюди
З різних країв
І склали свої крила
На теплий сон.
Стало тихо.
Правдива тиша!
Аж на руках
Її відчуваю!
На губах застигла думка,
А очі дивляться
У примари фіялкові.
Якось рука,
Долоня, пальці
Простяглися
По три хатини:
І сховали їх.
У роті — наче
Пір'я кусаю —
М'яке й пухнасте
Повітря.
Пахне
Тишею, спокоем
І непрозорістю.

Завжди, завжди йду
З тими живописами
В собі.
Пригоди носять:
Стукіт дзвонів,
Крик чорних птахів,
Гарячі прагнення,
Імлу між горами,
Рев даленіючий
Там, де плаче олень
Восени.
А буває, підходять
У довгих рядах
Гадки, в котрих
Стоїть у середовищі
Ясний день,
День, мов сонце,
Урочистий, святочний.
Минуло дитинство,
Попливли кобарлі з хмар,
Не стало сонця в черешнях,
Корови випасли зелену траву,
Висохли калабаньки з веселками;
Не лежу вже
В пралісі трав,
З високим місяцем
Під чорним небом
Теплої ночі;
В сусідів баранів
Давно забито...
Минуло дитинство,
Стоять тільки
Живописи барвисті
Десь на межі
Щоденної свідомости.
Ні, це не мрії
Про минуле!
Я, з тією красою
В собі, живу!
Завжди, завжди йду
З тими живописами.
Всюди я бачу
Ту красу барв!
Стоять такі живописи,
Стоять довкола
Моїх думок,
Забарвлюють своєю красою.
Завжди я бачу красу дня,
Завжди я бачу красу ночі.

(Слухаючи Л. Армстронга)

День білий, святочний
Вперто ткне свої пальці
У мое чорне серце.
День білий, святочний
Вперто ножем ріже
Мое чорне серце.
День білий, святочний
Вперто палить вогнем
Мое чорне серце.
День білий, святочний.

Тому лажу попід стінами ночі,
Тому ховаю обличчя
В опівнічнім тумані.
Тому
Вириваю з болем
Пальці, ніж, вогонь.
Тому кладу пальці
На ноти.
Ножем ріжу музику,
Вогнем її спалюю!
Вогнем
Далекої Африки,
Ножем з піхов повстань.
Пальцями
Душу прокляття
Кораблів рабовласницьких,
Прокляття
Доріг синіх, морських.
Відібрали дороги
Чорних батьків —
Дали живу смерть,
Смерть кайданисту,
Смерть запльовану,
Нагаєм сперіщену.
Живу смерть рабську,
Прокляту.
До нині.
О, брати мої чорні!
День білий, святочний
Відрізав у мене пальці
На правій руці.
Потяв їх пополам.
Граю музику пополам.
З душею
Усіх вас.

(«Блукаю по світі цім,
Бо кожна країна — мій дім».)

Розпалене колесо крутиться
В долоні неба,
Жаринки порскають
На воду живущу,
Лазить туман яскраво-зелений —
Ковтає він день,
Шле сумерк і ніч.
Золотисті чоловічки розбіглися
Понад руслом;
Забрали з собою
Останні подихи сонця,
Стрибнули поза обрій.
І вже ніч.
Ніч —
Чомусь без місяця й зір —
Ніч глупа,
Без шелесту, без слів.
Лиш непрозорість довкола.
Не видно ні річки,
Ні трави, ні лісу.
А — знаю — все тут!
Тут, у ночі,
Страчені дерева, трави, води —
Тут, у ночі, цілий світ.
Без зору, без слуху,
З почуттям волжим від туману,
Іду дорогою крізь ніч.

Іван Котляревський сміється

Євген Сверстюк

Пропонований тут читачам «Сучасности» есею радянського літературознавця Євгена Сверстюка про І. Котляревського був опублікований вперше у Сам-видаві 1969 року і з цього видання його передруковуємо, корегуючи тільки правопис. Коротке резюме цього есею було надруковане у другому випуску сам-видавного «Українського вісника» (травень 1970). За своїм змістом есей «Іван Котляревський сміється» міг бути надрукований в будь-якому із радянських журналів і не появився він, мабуть, через якісь позалітературні міркування чи рестрикції. Євген Сверстюк, автор опублікованого 1968 року в українському Сам-видаві есею про «Собор» Олесе Гончара п. н. «Собор у риштованні» (передрукований на еміграції 1970), був заарештований у половині січня 1971 року. — Редакція.

На витоптаному пустирі нашої історії раптом сміх Котляревського. Саме в той час, коли начебто й нічого було сміятися... Але сміх заразливий — він відгукнувся луною в народних глибинах. П. Куліш схильний був бачити в цьому «ознаки глибокого падіння народного почуття самосвідомості й самопошани». Можна зрозуміти ентузіяста нашого культурного відродження: йому б хотілося, щоб наша національна трагедія відкрилася в літературі української «Іліадою». Але глибокий сенс був у тому, що вона відкрилася в запорозькому стилі — веселим прологом — сміхом.

Ніякою логікою не пояснити нам наших відроджень після поразок і самого факту нашого національного існування: ми живемо в стихійно-іраціональному, в глибинах, самим корінням, що вічно пробивається паростками і рідко досягає нормального цвітіння. Лише в глибинних джерелах вільно народжується наша сила, яка на поверхні не має жодної видимої стійкої форми існування. Наші перемоги нагадували нічний бенкет на руїнах чужого палацу. Зате наші поразки кожен раз здавалися остаточними — нас вирубували на шні, забуваючи в кривавому п'яному азарті, що в глибинах недосяжне коріння, а в нашій землі — проростає кинуте в бою зерно.

Вранці сходило нове сонце, на лоно землі падала свіжа роса, і усміхнено вискакували нові памолоді, що за правом живого здобували собі простір. Праця, боротьба, муки — і в дужому тілі народжувався здоровий, голосний і віль-

ний сміх. Ми знову сміялись, і це завжди було добрим початком...

Але знекровлена й здеморалізована поразкою в нерівній національно-визвольній боротьбі, гетьманська Україна 18 століття втрачала рештки своєї незалежності і разом з ними, здавалося, тратила свої останні надії.

Україна глухо волновалась.
 Давно в неї іскра розгоралась.
 Друзья кровавої старини
 Народної чаяли війни..
 Роптали..
 Теперь бы грянуть нам войною
 На ненавистную Москву!

(Пушкін, «Полтава»)

Це було на початку століття. В кінці століття було вже з цим покінчено. Полтавська розв'язка підірвала духовну міць України, знищила й розвіяла її кращі сили і повернула її обличчя до грубого й жорстокого ворога — царя, що виступав незмінно під личиною доброго батька і друга. Він втілював у собі принцип сили — те нове право, що прийшло на зміну козацьким правам і вольностям. Темною отаурою без пастирів брів народ назустріч новому рабству, потроху звикаючи до цієї личини доброго царя, у котрого лише пани кривдники. Козацька старшина кріпко запам'ятала криваві царські уроки — Батурина, Лебедин, Ромен —

Сулу в Ромні загатила
 Тільки старшинами
 Козацькими... а такими,
 Просто козаками,
 Фінляндію засіяла... болота гатила.

(Шевченко, «Великий Льох»)

Тож не диво, що уціліли найплохіші, а їхні нащадки, тримаючися течії, одвернулися від благальних очей свого народу і пов'язували всі свої перспективні надії з Петербургом, який підшукував «верных и надежных» слуг та прислужників, не гребуючи явними негідниками та запроданцями. Навпаки, зрада стала високо оплачуватися: підкуп, терор і розтління були головними інструментами «исправления народа» і викорінення «умоначертаний прежних времен» (Катерина II).

Отоді в розкладеному національному організмі виступили наші найгірші болячки — відступництво «задля ласкомства нещасного» і опущеність до «желания к чинам, а особенно к жалованию».

Монархізм став духом часу, і всі дороги позаростали бур'яном, якщо вони не вели до Петербургу. Над імперією

лунав жадібний крик: «рабів»! І здавалось, уже ніякий вільний і живий голос не залунає.

Але тут повіяло рятівним вітром з Заходу, і на відродження стало заповідатися знову — з памолодів. То була велика епоха французьких просвітителів і революціонерів, німецьких філософів і поетів. Епоха великих зрушень у соціальному житті, в умах і сумліннях людей, епоха пробудження розкутого розуму, що розкидав уламки середньовічних пут і лахміття старих догматів. Вітер запилював і запліднював усі вершини . . .

Тим часом у країні найбільшого в світі неладу і заупстіння деспотичною рукою вводилися нові порядки. В Європі революція, а в Росії — «реформи». Тут колесо історії закрутилося назад, навпаки, всупереч голосові всевладного розуму, що заповідав людству нову еру. Солодко посміхалася російська цариця на той голос, улесливо, а імітацією цілковитого розуміння заманювала його в свої будуари, щоб він звідти нікуди не вийшов. І саме в той час, коли Франція була звільнена і розкріпачена, — Україну остаточно поневолено і закріпачено. Коли в Німеччині один за одним виникали нові університети й академії, — на Україні гасилися останні вогники освіти і культури.

У дусі генеральної лінії «введення єдинообразія» граф Румянцев турбувався перед Катериною і за нас: «к обучению юности здесь хотя и есть школы и так называемая Академия в Киеве, однакоже, они отнюдь не на тех правилах основаны, каковы Ее Императорскому Величеству угодно подавать к исправлению народа».

Інші народи визволялись — український мав лише «ісправлятися»! На колишню козацьку республіку, перетворену на величезне потьомкінське село, насувалась глуха ніч, «де розум і чуття, все спить в анабіозі». От тільки драгувала Румянцева «небольшая кучка людей», що носилися «со своей собственной нацией» і «при всех науках и в чужих краях обращения остались козаками». Тільки дрімучий казенний оптимізм отими споконвічними «есть еще», «небольшая кучка», отими дубово-іронічними «все, что у них есть, то лучше всего» — цей фарисейський оптимізм все ж таки пом'якшував справу. У своїй глибині, в корінні, в істоті вся Україна була за цією «небольшою кучкою». Лише зовні дубово офіційною мудрістю вона була перейменована на Малоросію (за польським зразком, де Україна називалась Малопольщею). «Укрити злість, облудливу покірність» у ту найчорнішу годину носила якраз не «кучка», а весь народ, який всіляко протестував проти нового ладу і кожен акт «державної мудрости» приймав, як нову кару. Кругла самодержавна шапка ніяк не налазила на нечесану голову.

Добрими старими шляхами, обминаючи казенні «стовпи неотесані», але не обминаючи доріг європейської науки, мандрував по Україні Григорій Сковорода і сіяв у людських серцях мудрість любови та самопізнання, радість про-

стоти і щирости, задоволення в правді, добрі, сродній праці та «совісті — як чистий криштал». Правда, він був сином утомленого національною боротьбою, виснаженого і покореного краю, він носив у грудях «серце громадянина всесвітнього». (Пориватись у небо, до зір, як М. Петренко, в християнську містику, як Гоголь, у космос, як Кибальчич, Кондратюк, Корольов — давно стало українським варіантом шукання волі на найширшому ґрунті). Але моральна наука його була виявом такої національної впертости й гідности, що вже з неї було видно, як далеко від уярмлення до «исправлення народа». Вперто співали сліпі кобзарі, і на власному духовному утриманні був весь народ.

Тут спадає на думку закон про незнищенність духовної енергії: не можна безслідно поховати ту силу, що вулканила Україну століттями, сходила кров'ю, вкривалась могилами, а потім знову вставала, налітала вихром і зносила тимчасові палаци нових панів та перекривала приниклі чужі голоси українською піснею.

На тих могилах буйно зійшли козацькі літописи — Величка, Грабянки, Самовидця. Вилежували, переписувались і чекали свого часу. І дивним дивом якийсь талант зі згустків нашої крові й болу зіткнув «Історію Русів» — неймовірно важку і страшну повість про історичну трагедію України. Заховавшись за іменем архієпископа Кониського, безкорисний автор цієї книги, як одержимий, викапав джерело, з якого живилося українське культурне відродження. Він поклав на нього таке закляття, що кожен, хто з нього запричаститься, заражатиметься українським болем — ідеєю автономізму і козацького республіканства — або принаймні, куди б не йшов, обертатиметься до нього. Рилєєв, Максимович, Гребінка, Шевченко, Костомаров, Куліш, Срезневський, навіть Пушкін — усі вони зазнали, хто ідейного, хто більш естетичного впливу цієї високохудожньої правди і вигадки про Україну. Списки її передавалися з рук до рук, аж поки в 1846 році (за Миколи I) її таки видали. Очевидно, завдяки її подвійності: в основі своїй ця історія наскрізь патріотична (як лають наші доктори та кандидати історичних наук — націоналістична), а отже опозиційна: але зверхня її тенденція цілком льюзяльна, з московською політичною орієнтацією.

Такою подвійністю позначена свідомість усіх дощевченківських, та й пізніших діячів українського відродження. Реальної політичної сили ж ні Україна, ні Польща не мала (це зрозуміли емісари революційної Франції і Наполеон, що слідами Карла XII намацували джерела українського вулкану), отже політична орієнтація могла бути лише московською. Зате органічна орієнтація, тобто справжня глибинно-підсвідома позиція — суто українська. Звичайно політична орієнтація для письменника була формальною, другорядною, навіть коли письменник був водночас державним чиновником.

Роздвоєння зміг подолати у собі мандрівник Сковорода, якого «світ ловив, та не впіймав», зате закріпив за ним репутацію «юродивого». А вже від Котляревського це роздвоєння тягнеться майже через усі біографії українських письменників, що висувалися в життя власними прізвищами, а в літературі жили під псевдонімами — Георгія Кониського, Ієремії Галки, Амвросія Могили, Основ'яненка, Дармограя, Іродчука, Мирного, Нечуя, Граба, Українки, Вартового і т. д. Ество письменника в глибинному — і саме для нього потрібний був псевдонім. Що формальніше ставився до громадсько-політичної позиції, то легше було йому плекати в душі стійку цільність. Гоголь, після спорадичних гострих спалахів національної самосвідомості («Туди, туди, в наш давній Київ — він наш, він не їхній, правда ж...»), зробив одчайдушне зусилля подолати своє ество коштом насильства над природою і логікою («Доминантой для Русских, Чехов, Украинцев и Сербов должна быть единая святыня — язык Пушкина, какою является евангелие для всех христиан»). І це насильство коштувало йому трагічного зламу і втрати творчої потенції. Шевченко перший подолав роздвоєння, одверто вступивши на послідовно патріотичний опозиційний шлях, і це йому коштувало волі й життя. Він був поетом без преси (за винятком щасливого випадку з першим «Кобзарем» та окремими творами), а офіційно він був просто художником. Інші трималися в українській літературі, як той мандрівник, що зачепився над прірвою за куц калини і життерадісно припав до краплі меду...

І все ж таки якась сила, якась незрима духовна енергія тягла в українську культуру — своїх і навіть чужих. Справді, що було в тих піснях забутого і забитого в кріпацтві народу, коли вся сила, велич і краса — в Петербурзі, який манив холодним відблиском західноєвропейського сонця? А за ними потяглися князь Цертелєв і Срезневський, професори Максимович і Метлинський (який спершу пробував загнушити своє ество, посміхаючися над спробами Костомарова писати по-українськи, а потім сам став псевдонімом — Могила). Не інакше, як сама сила обірваного життя, сама вага історичної спадщини пробудила до творчої праці тих людей і водила їх помислами. Тільки нецтво могло врятувати від цього захоплення, що заводило все далі й далі.

Котляревський був першим полоненим української народної культури, і весело, з юнацьким захватом потягся до неї, спершу явно не збираючися надто далеко заходити. Тоді ще не було романтичної моди на український фолкльор, і він припав до нього як незіпсува, багато обдарована натура, яка могла творити на здоровому питоному ґрунті.

«Сам Котляревський не знав добре, що він творить... Він покорувався несвідомому велінню народного духа, був тільки знаряддям українського світогляду». До цих слів П. Куліша пізніші літературознавці поставилися критично, не доглянувши в них глибокої істини, яка стосується початків

усякої творчості взагалі. Бути голосом народного духа і знаряддям українського світогляду — це не так уже мало, і це єдино можливе, коли навколо нема не то що відповідної атмосфери, але й прикладу. Це вже по суті шлях проти течії, яка відносила інтелігенцію з рідного ґрунту в столицю, це вже глуха опозиція! Коли він почав вивчати українську мову і звичаї не для того, щоб замуміфікувати для історії «остатки исчезающего наречия, некогда звучавшего на берегах днепровских», а щоб творити народною українською мовою, то це ж було зухвальство, яке свої сприймали з захватом, а чужі, включаючи й самого імператора, прийняли за «умную шалость».

Ніякого сенсу не було в прискіпливому ставленні, зокрема П. Куліша, до способів, які дозволяли І. Котляревському займати при цьому вигідне становище в суспільстві. Особливо, коли зважити, що одностайним свідченням сучасників, його всі мали за людину високої порядности й чести. Котляревський з усіма тримався з великою гідністю, і його добре ім'я значною мірою підтримувало авторитет його такої нечуваної творчості. Він мав хист жити з людьми і добре лагодив з високопоставленими особами, на яких йому на рідкість щастиво. Хіба цього в Росії мало, щоб мати найльотливішу репутацію? Адже навіть Шевченко завдяки особистій привабливості мав найкраще поводження і захист у тих же самих Репніних, у Брюллова, пізніше в родині графа Ф. Толстого і навіть не дуже таївся зі своєю творчістю, коли б не те, що жандарми одразу відкрили його найрізкіші політичні поеми.

У нас і досі силкуються писати біографію Котляревського в тому елейному стилі, в якому автори звикли писати свої казенні автобіографії: підкреслити всі офіційно-патріотичні моменти, послабити, згладити або виправдати найхарактерніші епізоди внутрішнього життя, над якими начальство могло б насупити брови, і в цілому довести позитивність особи, тобто придатність її до державної служби. Тут, звичайно, літературознавці гнучко відокреслюють особу царя (до якого треба ставитися вороже), від його політичної діяльності (яку треба підтримувати під нинішнім псевдонімом «любви до спільної вітчизни»).

Іронія ситуації полягає в тому, що нам же йдеться не про влаштування Котляревського на службу, а про вияснення загадки, як він став і зумів встояти проти офіційної течії, зігнорувавши «прогресивне» колесо історії, і зважився писати українською мовою, для українського народу, про український неофіційно живий народ! Адже з такою, як ми вивчаєм з підручників, біографією автор перших трьох частин «Енеїди» міг би закінчити «Одою Куракіну» і спокійно дослужуватись на «вітчизняній службі» до чину полковника...

Велика затишна хата біля церкви, обгороджена від яру дерев'яним тином (малюнок Т. Шевченка) — тут 1769 року народився в сім'ї якогось канцеляриста майже «дворянський»

хлопчик Іван. Змалечку босими ногами він відчув землю рідної Полтави, яка була тоді ще полковим містом і на вигляд скидалася на велике село.

Ми не знаємо і не знатимемо, як перелітали через цей високий тин вісті з чорного світу, в якому dokonували гетьманську Україну. На правому березі Дніпра ще кривавились свіжі рани задушеного останнього повстанця — Коліївщини; ще чорніли свіжі могили і жевріли в очах жертви цієї трагедії — без могил. Стогоном і сумними піснями на всю Україну рознеслася лиха вість про те, як «летіла бомба з московського поля, та посеред Січі впала»; як російське військо гірше за бусурман доценту зруйнувало й пограбувало Запорозьку Січ, як у бусурменський край — під турка, подалися останні нескорені запорожці; як до Петербургу повезли трофеї — козацькі хоругви і реліквії, а на Соловки повезли восьмидесятирічного отамана Калнишевського, котрий дипломатично уникав конфлікту з властями, але мусів понести кару за те, що самою своєю сутністю запорозькою, всім своїм еством був ворогом «нової вітчизни». Здалеку доносились глухі чутки про повстання Пугачова, якого ув'язнили за участю самого Суворова... Десь на той час Іван Котляревський здобував першу грамоту в дяка — і лише згодом міг відчутти, як наслідок цих подій, пнітучу атмосферу безнадії у відгомоні сумної пісні. Батько зарання подбав, щоб син у цьому непевному світі зажив кращої долі, бо вже з десяти років записав його на службу в Новоросійську канцелярію, щоб у дванадцять років записати в послужному списку дитини вже чин канцеляриста, а у п'ятнадцять років — губерньського регістратора. Такий час настав, що треба було «бомаг» на доказ людської вартості! Ми не знаємо нічого про характер цієї служби майбутнього поета: мабуть, таки служив, а потім епізодично повертався до цієї канцелярії, бо образ державного чиновника навіки в'ївся йому в душу, як щось наймерзенніше, найнікчемніше, як покруч, як финтик, «дурак письменний», що одцурався свого роду, мови, пісні і навіть признатися до власної матері соромиться. Така вже була служба отечеству, що убивала й спотворювала людську природу. Не можна було винести їй гіршого присуду, ніж той, що його проголосив у своїй сповіді возний: «От рожденія моего расположен к добрим ділам; но за недосужностію по должности і за другими клопотами доселі ні одного не здівав».¹

Цілком очевидно, що Котляревський навіть не був заражений «духом часу», а твердо тримався моралі, традицій, історичних уявлень, мови і пісні свого народу. Звичайно на його очах все каламутилося, змішувалося, переживувалося у напрямку опоганення і знецінення української «старосвітчини», простих звичаїв і взагалі української народної душі,

¹ А наші благонаміренні земляки і досі відкладають всі добрі діла саме на той час, коли схоплять високі ступені і «должності». — Е. С.

розкладеної на «кріпацькі душі». Котляревський ясно займав скрізь і завжди активну опозицію до новомодної пошести і скрізь залишався собою. Щойно заснована Полтавська духовна семінарія, в якій він провчився від 1780 дев'ять років, дала йому добрі знання латинської, французької і, очевидно, російської мови, але нових «умоначертаний» не прищепила. Павло Грабовський навчався в Харківській семінарії майже на сторіччя пізніше, але й тоді між семінаристами панувала українська мовна стихія і як тільки закінчувались лекції — слово брав український фолклор. Тож не дивно, що в семінарії Котляревський прославився «римачем» і напевно найкраще з усіх літератур знав народну українську. Ніякого здивування по суті не викликає свідчення Стебліна-Камінського, що коли Котляревського намітили в числі п'яти кращих семінаристів відрядити до Петербурзької Олександрівської семінарії, то «не могли відшукати, тому що його не було в місті». Звичайно ж не було — і не було кому розшукати... Суто українська фігура відмови від високої чести! Але, здається, вона особливо характерна для Котляревського. Його талановитий земляк Костянтин Пузина трохи пізніше не встояв проти спокуси, його відшукали — і довелося йому марно розгубити сили й згаснути в чернечій келії. Іван Котляревський ніколи й ні на що не міняв своєї Полтави. Усе життя він умів залишатися собою і виходити з ситуації так, щоб на перехресті шляхів залишалися виразні непоясненні фігури мовчання, які можна тлумачити, як хочеш. Але при цьому треба дивитись на тонкі риси його виключно інтелегентного обличчя, сповненого задуми й гідності.

Перша фігура — незакінчена семінарія. Вона йому, очевидно, просто набридла і не могла вже більше нічого дати, крім непотрібної атестації. До казенної словесности в семінарії веселий і дотепний юнак, очевидно, ставився приблизно так, як Михайло Чупрун до пісень москаля-чарівника, який наполягав: «Да спой-ка ты, хохlach, хотя одну русскую песню...»

«— Ващу? А яку? Може, соколика або кукушечку? Може, лапушку або кумушку? Може, рукавичку або підпоясочку? Убирайся з своїми піснями! Правду сказати, есть що і переймати...»

І пішов «пан Іван» на Полтавщину домашнім учителем, і став там вивчати та записувати рідну словесність, не минаючи нагоди й самому погратися на забавах та вечерницях з хлопцями й дівчатами. Простувата щирість господарів для його віку, мабуть, не була обтяжливою:

«... Пристроїв скрипку, приловчився, піччикатою без смичка торкнув струну і заспівав... Повік не забуду... От наче все серденько розмгло, плаче сльозою, плаче й співає:

Ой бачиться, не журюся, в тугу не вдаюся,
А як виїду за ворота, од вітру хилюся...

Не видержав дядюшка, глянув разів два на ключницю, кліпнув очима й заридав, як мала дитина.

— Важно, — каже, — дуже важно, пан Іван! Цілуй мене, каторжний! Важно, що хочеш роби, що знаєш, триси од мене, а я вже не пущу тебе од себе. Учи моїх сиріт-хлопчиків, утішай мене, і от тобі панське слово — життям не поскучаш! З цього часу пан Герасим С-кий дає вам, пане Котляревський, сіл і тридцять мідних гривен у місяць!..»

Все ж таки непевним ґрунтом була ця патріархальна і сантиментальна атмосфера серед панів, саме підбадьорених «жалуванними прамотами» і «височайшими указами». Вони стали входити в смак влади, розбещувалися, «людям льготи не давали і ставили їх за скотів».

«Пан Іван» про всякий випадок заручився свідоцтвом про дворянство та поновив запис у послужному списку... Згодом він усе ж таки перейшов на військову службу: паперовим дворянством без служби не проживеш... Карабінерський сіверський полк привабив тим, що залишався на Полтавщині, і колись був усе ж таки козацьким полком, а тепер став наче перекрученим, переіначеним і поверхово ніби переученим на нові команди: «стой! не шевелись!» Очевидно, було це і смішно, і сумно...

«Енеїду» Котляревський почав десь під час свого учительовання. То була весна молодих творчих сил і справжня орґія слова! Відчувається тут перший хміль захвату легким, дотепним, вільним словом, поезією звичаїв і побуту, коли кожен звук і образ іскриться. Відчувається, що поет купався в цій стихії благословенної Полтавщини, як бджола в пилку в пору весняного цвіту і розкішно струшував тільки цей золотий пилочок. Реальний світ, чорний світ був десь далеко, трохи в сумній пісні, може в тихо-сумних розмовах, але хвилини за «Енеїдою» — то був час, коли існував тільки цей соняшний вулик. У цій священнодії Котляревського був справді «інструментом народного світогляду» і стихійно наповнював цим нектаром рамки Вергілієвої «Енеїди» — великі й незграбні, на чужий кшталт. Зате тільки стільники були наповнені вщерть!

Автор був настільки в полоні української рукописної традиції, що йому й на думку не спало пробувати друкувати свій твір. Він розходився з блискавичною швидкістю серед різних верстов української суспільности і припадав до смаку як тим, що хотіли розважатися гумором, так і тим, що почувли, нарешті, людське правдиве слово на свій захист:

Мужича правда есть колюча,
а панська на всі боки гнуча.

Здається, «Енеїда» мала чарівну силу духовно єднати порізаних і духовно відчужених земляків щирою людською усмішкою, спонукала заглядати один одному в вічі і впізнавати себе справжнього під чужим казенним мундиром.

Поміщик — земляк Парпура не втримався, щоб її не надрукувати власним коштом, і щаслива ця дата — 1798 рік — відкрила нову сторінку в історії української культури.

Крім загального національного духу, була в «Енеїді», свідомо чи — підсвідомо, закодована вже з перших рядків, — запорозька історія. Про неї вже навчилися мовчати, а тепер, у книжці, кожен мовчки розумів як свій заглушений голос, своє рідне тепло, виспіване на запорозький лад... У всякому разі, коли капітан Котляревський з військовим дорученням пробирався через Дунай, він не обминув нагоди зустрітися там з запорозькими вигнанцями, а вони, дізнавшись, що то він скомпонував «Енеїду», одразу визнали його своїм і навіть запрошували до себе за старшого. Швидко після цього, в 1807 році, Котляревського позбавили посади ад'ютанта при командирі корпусу і раптом закинули за межі України — аж до Псковського полку в Литву. Він, зрозуміло, подав у відставку... Очевидно, не в інтересах його було проголошувати причини.

Наші біографи нестримно намітають Котляревському «патріотичне піднесення» у 1812 році з того самого казана, з якого одному мемуаристові навіяло казенний сон, що Котляревський нібито «силою простого малоросійського слова, обращенного к козакам, совершает образцовые подвиги храбрости».

Під лиху й непевну годину в російського імператора і справді раптом прокинулася повага до «малоросійських» національних традицій та потоптаної справедливості, і він узявся за демократизацію та організацію козацьких полків, наче забувши, що вони «раз і назавжди» зліквідовані.

Відставний штабскапітан не виявив того ентузіазму, якого від нього вимагають наші майстри чистої біографії — «Твердо уповаю на уверение вашего сиятельства, — наполегливо нагадає Котляревський у доповідній записці Лобанову-Ростовському, — что я только употреблен Вами до сформирования полка, а не для служения в оном», — і висуває десяток причин... Вперто замовчуючи це місце, майстри з радістю цитують далі з доповідної губернаторові: «Большою частью вступают в казаки с удовольствием, охотно и без малейшего уныния», — і видають це за патріотичне піднесення! Тим часом Котляревський жодного фальшивого слова не говорить про «вітчизняний патріотизм», зате дає картинку, яка говорить сама за себе: «Многие явились без положенных рубаш, сапогов, серых шаровар, в старых изношенных кафтанах, без платков для шеи, седла без потников, арчаки ломанные... даже узды с пеньковыми поводями; казаков большая часть без ладунок, без сабель».

Словом, «обірвані, як гиря, ланці» — чудове доповнення до «Енеїди»! — але сповнені ілюзій, що, нарешті, спекаються кріпацтва... І вже без сумніву окрилені надією, що все ж таки знов повертаються козацькі полки.

Всю свою історію українці чекали вирішальних змін: Хтозна чи тут не сподівалися вони погаємно, що Наполеон задушить царизм, розвалить тюрму — імперію, зліквідує кріпацтво. Адже вся Польща сподівалася на визволення від Франції! Не треба забувати, що вірнопідданість на Україні щойно почала прищеплюватися, і то лише зверхньо, тоді як уявлення, традиції і всі «прежние умоначертания» залишалися старими, ближчими до польського ладу. Тим часом царський режим досі нічого не приніс Україні, крім руїни, грубої сваволі, безперервних екекуцій та заохочень кнутом, придушень, панщини й подушного. А купити «малоросів» можна було лише обіцянками повернення козацьких вольностей: в імператорському портфелі була величезна колекція заяв і прошень «малоросійського шляхетства» саме на цю тему.

Звичайно, «просте малоросійське слово» було дешево, і на нього завжди був попит, судячи вже хоча б з появи в Петербурзі у 1807 році отакої книжечки: «Дух россиян, или сердечные чувства сибирскаго плавильнаго мастера Усердова и запорожскаго козака (sic!) Твердовскаго, изображенные стихами по случаю победы, одержанной над Бонапартием 14 декабря 1806 года». Далі посипалися «патріотичні» оди та все «знизу» — від «трудящих» — «Козацька пісня про Бонапарта», «Ода малороссийского простолюдина на случай военных действий при нашествии французов» — всі на один кшталт, так наче їх мали зачитувати перед мікрофоном!

Це й була та липка «котляревщина», що брудносіро тінню приставала до високого імені поета; усяка лакейська безрадість, грубо наслідуючи «Енеїду», по суті пародіювала її народний гумор, простоту зводила на примітивне варнякання «під малороса».

Жодним словом штабскапітан Котляревський не відгукнувся на «патріотичні замовлення»! Дивовижна то була річ — патріотичний «дух россиян» з уст малороса. У ньому стільки грубого лакейства й запобігливості «перед москалем» та його силою, що на кожному кроці впадає в око тон слуху, що осторонь підлецується до москаля і гудить француза, ніби все тримаючи у підсвідомості колишню розплату за співчуття шведам... «Ні, ти москаля не здуриш» — простодушно ділиться у своїй «Оді малоросійського простолюдина» П. Данилевський з французьким імператором досвідом своїх впертих предків, які, заклинаючи трагічною тінню Мазепи: заповідали йому:

«Є в нас батько, цар яснійший:
Він для нас найпредобріший».

З усього їхнього морального реквізиту він зберіг прососердність і невисоку віру в те, що чистосердечне каяття пом'якшує кару:

Лучче руським поклонися
 Та й забудь більш воювать,
 Кинь ти всі твої затії,
 Поклонись царю Росії,
 Лучче здайсь йому у плін.

Зрештою в казенно-войовничому тоні «малорос» ненаароком признається, що, підтримуючи Москву, стоїть осторонь, і тільки задержувато під'юджує Бонапарта:

Ось ходи лиш ще до наських,
 З'їж гостинчиків козацьких.

У свідомості українців тої пори автономістичні уявлення часів гетьманщини були ще такими органічними, що навіть найвірнопідданіші не засвоїли нових «умоначертаний» про неділиму єдність. Лише у велику війну вони прокидалися з глибокого провінційного сну і белькотіли спросоння:

Як се, братці, прилучилось?
 Чутно, француз к нам зайшов?
 Що се дурневі зробилось?
 Й ще він лиха не найшов?
 ... Геть, нікчемний, убирайся,
 Це не німці — москалі...

Оце й були в основному всі «мысли украинского жителя о нашествии французов».

Пушкінові в столиці згодом ще дозволялося писати романтичні двозначності на честь Наполеона (європейська мода була всемогутньою), щоб потім на належній «державній мові» заатакувати Європу, як «клеветников России». Але з лакейської допускався лише войовничий патріотизм з псовим присмаком — «під народ».

Зате не спросоння заворушився український простолюд під впливом нашествия «нових ляхів», що зібрались у «Москві-граді», у засідальному місці:

Ой коли б же нам, пани сенатори, у них вольность
 одібрати,
 То — будем ми і потомки наші в їх Отчизні
 поживати...

Такою ж мовою заговорив згадуваний вже поет Костянтин Пузина в «Оді — малороссийский крестьянин».

Що за ярміс такий!
 ... що нас всі нехтують і за посміття мають...
 ... За що ж це, хлопці, так, що брат глузує з брата,
 Що той, хто дужчий з нас, у пику б'є цього...

...Що ми белькочемо так сквапно по-французьки,
Що по-московському ми цвенькаєм — по-руськи...

Оце був справжній голос народу, коли упало на голову кріпацтво і та клясова боротьба, яку сплянували панисенатори для порізнення козацької нації на взаємно ворожі табори — українських панів, українських селян-козаків, українських кріпаків, і все це, зрозуміло, під пильним наглядом та керівництвом російських держиморд. Тут автор не апелює до царя, а тільки до людського сумління:

Хіба ж ми нелюди, хіба які звіряки,
Хіба і Бога ми не маєм в животі!..

І цей голос актуальний і донині. Коли наші компілятори убогих посібників та підручників, ігноруючи його, дослухаються лише голосу кон'юнктури, то їм цілком досить абстрактної сучасної формули про «дружбу двох братніх народів». Вони не завдають собі труда уявити хоча б якийсь прояв «дружби» двох коней, загнаних в одній упряжжі, коли одному з них, вже об'їждженому, дозволено кусатися, а другий тільки прикидається свійським і ніяк не звикає до режиму подвійного батога. Досить осмислення слів «гніт», «руйнування», «повстання», «ліквідація», «колонізація», «кріпацтво» — слів, які вживають самі вчені автори, щоб зрозуміти страшну трагедію цього необ'їждженого коня. Кожну військову кампанію йому вчувався дух волі і снилася нагода вирватися з упряжки на волю, де тільки й можлива якась дружба та братання... У війну з Туреччиною 1806 року вмить утворювалось «Усть-Дунайське Буджацьке військо» — і цілі села знімалися зі своїх місць та потяглися за цією примарою волі. Довелось після кампанії скасувати цю нещасну «Січ», придушувати повстання, гасити «занепокоєння, непокірність і втечі в Молдацію».

Бог зна, про що думав Котляревський у цей тривожний час, всіляко пояснюючи начальству, що ніяк не може покинути своєї Полтави і своєї старої матері... Адже їздив недавно ще його земляк-патріот умовити пруського короля Фрідріха II, щоб той пішов війною на Росію, розраховуючи на повстання України... Був це той самий Василь Капніст, якого ми знаємо нині як російського письменника-сатирика, (автора «Оды на рабство» і «Ябеды»). Він заснував у Полтаві «Дім для виховання бідних дворян», де Котляревський продовжував у його просвітньому дусі працю, епізодично виконуючи губернаторські військові доручення.

Настало багато змін у свідомості всієї суспільності і у світогляді поета. Російська армія вернулася з Європи духовно побороною і роззброєною, ідейно розкладеною, зараженою республіканськими ідеями. У повітрі носилася konieczність соціальних і національних реформ у напрямку демократизації режиму.

Для живої свідомої частини української суспільності в такій атмосфері настав час вивільнення закованих у мовчання, витіснених, залганих у підсвідоме потаємних дум і сподівань. Сама Україна стала коліскою таємних товариств та об'єднань, що вели до повстання на Сенатській площі. Коли ще 1807 року українського дворянина Василя Лукашевича повезли до Петербургу на сповідь і покуту за тост чи то за французьку республіку, чи то за Наполеона, то не тому, що в Росії прихильники Наполеона були такою вже рідкістю, а тому, що в українських умовах цей тост був «мазепинським», і Лукашевича звинувачували в сепаратизмі... Згодом навколо Лукашевича організувалося «малоросійське товариство», тісно зв'язане з «польським патріотичним товариством» — і — «північним товариством» — з українських та російських дворян.

Усіх цих людей, попри всю розбіжність їхніх переконань і поглядів, єднало високе розуміння честі, свободи, людської і національної гідності. Про їхнє ставлення до ідеї української соціальної і національної свободи важко судити з тих свідчень, які вони давали жандармам на процесі 1826 року. Але не може бути сумнівів про погляди у цьому питанні російського поета-декабриста Рилеєва, який звеличував трагічний образ Мазепинового послідовника у своїй поемі «Войнаровский». Щонайменше зі співчуттям ставився до цієї ідеї правитель канцелярії малоросійського губернатора кн. Репніна Михайло Новиков — головний інспіратор таємних товариств.

Зрештою, сам князь Репнін, брат декабриста Волконського і родич останнього гетьмана Розумовського (колишній віцекороль Саксонії!), звинувачувався в українському сепаратизмі — і не випадково. Це ж він замовив Бантшич-Каменському і на власні кошти видав у 1822 році «Историю Малой России», сповнену, коли вірити нашим історикам, «поміщицько-націоналістичних тенденцій». Він приторкнув Котляревського, призначив його директором театру і замовляв йому п'єси. Потім він обіймав, як сина, молодого автора «Сну»... Звичайно, важко залідозрити цього висококультурного російського аристократа і водночас демократа в антиросійських тенденціях: просто, він розумів поняття свободи на рівні своєї культури і порядности, знав, поважав історію і сучасні настрої українського народу і навіть з самим Миколою говорив підозрілою мовою: «Малороссийские крестьяне поработаны происками царедворцев и малороссийских старшин, пожертвовавших счастьем Родины (!) для своих выгод». То, звичайно! — він схилився до автономізму, чи федералізму, чи сепаратизму, тільки не до централізму і деспотизму, за що був позбавлений всіх милостей царських.

У жандармському списку членів сепаратного «малоросійського товариства» було, звичайно ж, ім'я Івана Котляревського.

Для судового переслідування не було, правда, достатніх матеріалів. Але нашим біографам Котляревського це завдає найбільших клопотів. З одного боку, зі списку його не вилучиш!.. З другого боку, треба його ж протиставити В. Лукашевичеві, щоб показати школярам, як треба вчитись у Котляревського «загальноросійського патріотизму»...

Щоб зарадити цьому лихові, мусимо нагадати, як М. Костомаров, одбиваючись од постійних звинувачень у сепаратизмі, цілком слушно доводив, що це суто поліцейська термінологія. Вона була потрібна ідеологам російської імперії, які так надійно закопали статті Переяславської угоди, що вже не визнавали українського народу за окрему націю, української мови за самостійну і рівноправну мову і вважали для українців обов'язковим загальноросійський патріотизм. Вони були послідовні: визнання народу веде до визнання його права на свободу й незалежність від будь-якої країни — навіть від Росії. Вони лякали звинуваченням у сепаратизмі, хоча письменник, навіть такий, як Шевченко, в сфері своєї творчості цілком обходився самим поняттям патріотичної любови, оскільки перед ним ніколи не стояло питання практично вирішувати долю свого народу. Костомаров слушно відхиляв цю невластиву діячам культури термінологію. А жандарми логічно її нав'язували.

Але навіть битися над цим питанням у країні, де український народ визнаний суверенною нацією, яка навіть має конституційне право на відокремлення, тобто має узаконений сепаратизм? Навіщо зараз «захищати» І. Котляревського, ба навіть Шевченка, від цієї легалізованої і узаконеної ідеї? Не інакше, як в ім'я найсучаснішого ізму — сервілізму!

Стихійне у Котляревського почуття українського патріотизму ставало дедалі більше усвідомленим і виразним. У міру того в «Енеїді» з'являлись елегійні й героїчні ноти, а ватага троянців щораз більше перетворювалася на запорозьке військо. Але Котляревський не тільки «до жалю не мастак» — він не мастак до деклярацій. Найсвятіші його почуття ховались у глибині грудей, зігрівали й одушевлювали його образи. І гумор, і сатира Котляревського проходить на тій тонкій грані, за якою причаїлось легке юродство і важка соціальна алегорія. За характером сюжетних ситуацій автор впадає в різкий тон, але з такою ризиковано-широкою гумористичною гамою він весь час усе ж таки втримується на цій слизькій грані. Тільки великим талантам властиве таке чуття міри й такту. В авторові «Енеїди» скрізь присутній співець Наталки-Полтавки, часом надто молодий і трохи легко-важно безтурботний, але завжди шляхетний.

Щождо соціальної алегорії, то її в «Енеїді» не менше, ніж у найкращих сучасних фантастичних повістях Котляревського, здається, ніколи не звинувачували в сатирі на самодержавний Олімп, але важко повірити, щоб такі образи не були темно-прищільними:

Коли Юпітер ненароком
З Олімпа глянув і на нас...

Або:

В се врем'я в рай боги зібрались
К Зевесу в гості на обід,
Пи́ли там, їли, забавлялись,
Забувши наших людських бід.

А вже народні біди виступають тут зовсім неприховано. Так і уявляється, як ми, насильно вибиті з колії європейського поступу, спинилися на закладеному острові, де панувала цариця, «люта чарівниця і дуже злая до людей». Володла вона єдиним хистом — обертання людей на звірів. Всі народи в атмосфері цього царського острова, як у тюремній клітці, втрачають людську подобу і стають то псами, то лисицями, то козлами, то навпаки... Найтяжча доля, звичайно, українцям!

Пропали! Як Сірко в базарі!
Готовте ший до ярма,
По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне що волом...

І все це весело, в національному стилі сумовитої посмішки над самим собою — «з нещастям тісно пообтершись, біду стрічали мов шутя». А хіба це не з уроків української історії батько Анхіз віщує і зичить своєму Енеєві «розплодити великий і завзятий рід», «жити та поживати», але застерігає, що щастя троянців триватиме доти,

Покіль не будуть цілувати
Ноги чиеїсь постола...

Якщо все це писалось підсвідомо, підсвідомість Котляревського була нельоаяльною.

За великими строфами поеми можна відфільтрувати й елегантні образи неперехідного значення, як от постать жінки:

Ніхто з якою не любився,
Не женихавсь, не жартував.
Ох, скільки муз таких на світі!
У всякім городі, в повіті!
Укрили б зверху вниз Парнас!

Вже тоді —

«У тому царстві, де Юпітер
У правді твердий так, як дуб!»

Надзвичайно проста і легка, «Енеїда» водночас залишається твором завжди проблематичним. Молодий Шевченко

прийняв її цілком. А вже перед засланням вона йому здавалася «все ж таки сміховиною на московський кшталт». Бурлеск відштовхував усіх наших максималістів.

Найчорнішу тінь на Котляревського кинули його епігони. У 19 столітті стриманість у ставленні до Котляревського з'явилася через те, що його стали сприймати скрізь призму котляревщини — поширеного в той час недоумкуватого варнякання, нерозумного грубого сміху, дешевого літературного штампу — смішити українською мовою в ролі недорікуватого паяца, який розважає навіть не короля, а просто юрбу міщан. Несмак, графоманія, обивательський примітивізм, зубоскальство знайшли в цьому малоросіянстві тривкий притулок і надійний хліб. Уряд ніколи не чинив перешкод малоросіянству найнижчого ґатунку, навпаки, найдипломатичніші шовіністи охоче дозволяли черствим малоросійським зубоскалам убивати молоду українську літературу.

Ось чому через усю другу половину 19 століття найкращі українські поети, драматурги і артисти проносять ідею нещадної боротьби проти профанації української культури, проти того, щоб представляли її люди мало культурні, у яких за душею лише «три торби сміху». Все молоде, живе і здорове, тримаючись від них поодаль, за каторжних умов розвитку української культури відвертається від усього українського раніше, ніж устигне розледіти в цій культурі явища найвищої проби і неповторно національної величі.

Зараз ця боротьба нібито втихла. Зовсім не тому, що з малоросіянством покінчено. Навпаки, малоросіянство і «котляревщина» розмножилася у різних жанрах і чудово розрослася у затхлому повітрі під низькою стелею. Особливо у тридцяті — п'ятдесяті роки. Цю тенденцію можна прослідкувати на інтелектуальній ентропії гумору Остапа Вишні. На еволюції перчанської самоцензурної сатири. На сучасному феномені «Тарапуньки», який гнучно і «общепонятно» розважає куцою і впертого Штепселя. На зливих гумористичних писань, «національний характер» яких сторонні люди ото-тожнюють з малокультурністю і замшцилим примітивізмом, позбавленим елементарної основи гумору — дотегу, зблисків тонкого спостережливого розуму.

Те, що якийсь дрібноперчанський твір має попиту серед певних верств суспільства, ще зовсім не виправдує його. Століття неволі і національних поневірянь виробили тип українського обивателя, який сам себе називає зневажливим призьвиськом «хохол», промовляючи: «Хоч горшком назви, тільки в піч не саджай». І він теж має якийсь стосунок до тих прадідів, що в вогонь ішли за честь свого імені. Він має свою етику і мораль, свій гумор, свої приказки і пісні. Уся низькопробна, дрібнокорислива, обачлива — легкодуха і балаганна частка нашого фолкльору вироблена ним і належить йому — хохлові, якому б добре тільки поїсти й випити, хохлові, з якого росте ситий самовдоволений «торжествуючий хам», який уникає верити честі й обов'язку, а тому й духу

українського не зноситиме. Але після обіду його тягне на бурлеск, грубий і нехитрий регіт над усім (крім власті) і на той шлях, де можна все потоптати і на всьому самостверджуватися без розбору.

На прикладі сучасної «котляревщини» вже цілком очевидно, що вона розмножується самосівом на вітрах часу, а зовсім не йде від кореня Івана Котляревського. Для нас «Енеїда» — твір живий, але значною мірою вже історико-літературного значення. Вона, особливо в надто вільно ілюстрованому виданні, користується нині величезним попитом, і в цьому є щось приємне з гірким присмаком. Нашим школярам і досі наші «перевидані і доповнені» підручники не в силі вияснити своєю сукоюною мовою, що ж це таке ця бурлескна травестія і чому від неї починається нова доба українського письменства. Мабуть, таки «Енеїду» кожен мусить відкривати собі сам у відповідності до рівня своєї культури, самосвідомості й обізнаності з клясичними джерелами.

Нині легко зрозуміти гіркий погляд Куліша на цей багатозначний твір, сприйнятий в єдності з тим підозрілим букетом, що має особливий нахил горнутися до Котляревського і профанувати звучання його імені. Але є у цьому погляді плідний імунітет проти прірв — бурлеску і сантиментальності, — у які скочується наша література в той час, коли не може триматися на рівні високого лету.

Зараз нам хочеться схопити звук цього імені і ствердити, що воно має тонкий тембр і дає шляхетний резонанс: обличчя Івана Котляревського світиться веселим сміхом, за яким скрізь відчувається органічно високе почуття людської гідності.

Вихваляючи три твори Котляревського, ми залюбки зводимо мову на талант поета. Але щоб бути зачинателем нової української літератури — мало самого таланту: треба мати український хребет. Той хребет, який крізь усі лихоліття й катастрофи знову й знову випрямляється і утверджує вільне людське право — *бути собою*.

Котляревський мав винятковий вплив на своїх сучасників і на українську суспільність вже півтора століття не завдяки самому талантові й майстерності. І в «Енеїді», і особливо в «Наталці-Полтавці» та «Москалеві-Чарівнику» він утвердив *високе почуття гідності*, людської і національної гідності, без чого не можна було б і думати про відродження культури пригнобленого й колонізованого краю.

Це розвинене почуття стало хребтом нової української літератури, що в більшій чи менш гострій, одвертій формі завжди послідовно обстоювала добру славу і честь українського імені. Вона боронила це ім'я від безкарно-самовладного чиновництва, що задавало хамський тон і офіційну моду ставитися до українського народу як до тяглої сили, угноєння і ферменту для побудови російської імперії.

Цей тон був настільки самовпевнений, що на твори Котляревського навіть не дивилися серйозно, як на зарод-

ження нової крамоли. Тим більшої сили духа потрібно було письменникові, щоб спокійно, наче нічого не помітивши, прокласти нову дорогу. На вічні закиди вічно начальствующого міщанина: «Ста ешто по-чухонскі, зачем печатать, когда ніхто не розуміє!» — добрий Квітка-Основ'яненко відповідав: «Тривайте бо панове... є ще на світі православне християнство, що вміє і любить по-нашому. Не усе ж для москалів». Може б Котляревський, судячи з нюансів у його творах, відповідав суворіше і радикальніше. Він ніби не був в опозиції до режиму -- він про це мовчав. Але жив настільки органічно народним духом і настільки формально приймав нові форми життя та державні ідеї, що вони не позначалися на його творах. Це була єдино можлива на той час уперта стихійна опозиція в сквородинському дусі.

Тим-то й потяглося до слова Івана Котляревського все живе, що принишкло і наче тільки чекало такого слова.

«Писання Котляревського задля їх глибокої національності, простоти і при тім загально-людської доступності й зрозумілості не могли лишитися без впливу на відродження українсько-руського духу не тільки на Україні, але і в Галичині» (Франко).

Струмувала в цьому слові жива рабська кров і жива сила, що не знає мертвих пут. Ідеться нам зараз не про те, щоб за всяку ціну довести високу національно-політичну свідомість Котляревського — від цього його місце в українській літературі не зміниться. Ми знаємо приклади, коли національна підсвідомість чи навіть національна і політична індиферентність, скажімо, в особі Гете, дала найсильнішого виразника німецького духу. Понад хмурість історичного моменту, понад мінливістю обставин і подій Котляревський стягнув живого струменя, в якому пульсувало духовне життя народу, — і весело засміявся. Про відлуння його слова справді можна сказати: «З легкої руки Котляревського...»

Котляревський був щедрим батьком, що оддає дитині найкращі свої соки й оберігає її життя, і все ж таки не знає, якою буде його дитина і чи взагалі відкриється для неї місце в непевному світі.

Зі своїм запорозьким бурлацтвом він самовільно влетів у метушливий світ олімпійських маскарадів, його сміх розітнувся голосною луною і наче задихнувся без повітря. Минали довгі роки мовчання, і аж в добу шукань і надій Котляревський наче народився вдруге. На другому диханні він пише свою «Наталку», «Москаля-Чарівника», закінчує «Енеїду», і, здається, у ці післявоєнні роки ілюзорної весни та духовного розкріпачення він починає відчувати ґрунт під ногами і сам здобувається на те, щоб творити духовну атмосферу.

Але той великий спалах його погас у великому чаду, коли кругом навколо почали гасити й ховати всі ознаки пробудження (навіть ховали значки про колишню приналеж-

ність до «біблійного товариства»). Котляревський не відступився, але болісно зав'яв...

Для відродження української культури змісту було не досить ні в «Енеїді», ні в «Наталці-Полтавці» та «Москалеві-Чарівникові». Але було щось у цих творах глибше за саму суму закладених у них ідей та образів — була в них розворушена та щиро-народна стихія, та національна безперервність духу, що вічно несе у собі початок і не вичерпується. Коли «на важких терезах вже хиталась доля України» (М. Вороний), ці твори утвердили наше право жити саме своєю народною українською мовою. Вона так заяснила своєю неповторною вродою, що самотвердження було самозрозумілим. Народною мовою відкрилась нова історична грань і головне досі незаймане джерело нашого культурного розвитку.

«Енеїда» визначила одну з найхарактерніших артерій нашої літератури — двозначний гумор, що дедалі підноситься до сатиричного осмислення та духового подолання грубих нездоланих сил, що стоять над українським народом і проти нього. Добра, здорова галузь цієї артерії виливається в Шевченківську соціальну сатиру — сміх безоглядної боротьби. Квола галузь її у нас розростається на річці часу і влаштовується, як «актор-кріпак в театрі у панів: непевні жарти тне, сміється через силу, поклонами спляне панський гнів...» (Л. Українка).

Другою артерією від Котляревського пішов в українську літературу етнографічний реалізм. З одного боку, він дав пишну гілку неповторного національного забарвлення. Але ця гілка не вельми обтяжена плодами, і потроху в провінційній глушині стала вона обростати дичкою, завжди буйно зеленою і дикою, і це стало другим боком цього етнографічного реалізму. Під доглядом доброго господаря він служить для прищеплення найактуальніших і наймодерніших гілок.

Основною артерією від п'єс Котляревського пішла в українську літературу добра традиція народності, що розрослась в органічно цільну систему поглядів на народ у його фізичних, духовних і моральних потенціях, як надиво здорову, надійну, гідну шани й любови силу, яка протистоїть розкладовій силі загнаних і змертвілих на службі режимові. Ця віра в народ стала головним джерелом, навіть своєрідною моральною нормою українського письменника, якому наче наказано всляккі вияви інтелігентських резигнацій. Підозріло звучало б для цього «співчуття народові», а вже зовсім дико вражав тон Белінського, не лише в грубій лайці його на адресу Шевченка й Куліша («фамилия какая свинская»), але й у ділових його міркуваннях про «дубоватость крестьянского ума» та тверезих резонах про мужика, який і з панського палацу зробить хлів.

Наша література по-своєму виідеалізовує народ, але не зверху і здалеку, а з середини: вона підносить з глибини його душі перли, вибирає з його гущі обдарованих душевною

красою й силою, вивичує їх і досліджує їхню долю серед сірих, стертих, скалчених і прибитих убогістю буднів українського життя. Вже Котляревський ніяк не вкладається в схоластичну форму чорно-білої аналізи: кожен персонаж його терпилихівським шляхом несе те, що дало йому життя. І навіть Возний десь у собі затаїв природну схильність до добра та зберіг здоровий людський глузд, правда, перекручено змодернізований, як пісня Сковороди у світі, «де всякого манить к наживі свій біс». Навіть знахабнілий на царській службі москаль зберігає людське чуття справедливості і якесь поняття про чесність. Але характерно, що Котляревському і на думку не спало шукати моральних арбітрів та всіляких «Правдінних» серед освічених дворянських верстов — Наталка з простого і чесного роду у нього стоїть найвище.

Захоплені сліпою грою в пріоритети, ми й досі полюбляємо хвалитися, що українська література в особі Котляревського та Квітки раніше за російську спостерігла, що під селянською світкою б'ється гаряче людське серце. Наївна пиха! Якщо російському письменникові справді треба було відкривати ту істину і пробивати крізь непрохідні верстви, то український письменник лише засвідчував, що він ще того не забув. Бо хіба козацька революція 17 ст. не живилася гордим хлопським переконанням, що тільки у простого народу людське серце і живе сумління, а пани — чужі, черстві й бездушні, словом — «собача кров?» З цієї моралі, з цього втіленого у фольклорі світогляду і пішла нова українська література, яка вже знизу підносила до європейських віань. Російська, навпаки, довго і важко пробивалась під тягарем «чужовластья мод» до простого і щирого слова, хтозна скільки це тривало б, якби не український фермент (Гоголь — у літературі, Щепкін — у театрі) — адже період її не випадково називається «гоголівським».

Українська верхня шляхетська верства «сама себе завоювала», самознищилась у часи руїни, виродилась у часи колонізації і не дала ніяких власних плодів. Усе, що було в ній живе, перейняло народну мораль і світогляд, і лише так підносила до вершин Лесі Українки.

Якою ж мірою Котляревський був виразником самотності українського духу і наскільки саме від нього упало в землю зерно відродження?! Бо справді, коли б українська література засновувалася на принципі наслідування російської — вона була б навкіи приречена вегетувати побічною гілкою від чужого кореня і служити для «домашнього вжитку» тим, хто ще не навчився по-російськи. Однак ні в кого навіть не було сумніву в тому, що Котляревський — органічно українського походження з того багатого народно-поетичного коріння, яке не знає собі суперників у слов'янському світі. Гоголь, Капніст, Гнідич, Рубан, Гребінка, Наріжний, Погорільський, а з ними ціла плеяда художників та артистів — все це пілки, що на російському культурному полі живились соками з українського кореня. З деяких творів цих земляків

та французьких і латинських книг складалася вся бібліотека Івана Котляревського. Він без сумніву був породженням стихійного козацького духу — незалежного, самодостатнього і необмеженого, а тому в юнацтві стихійно взявся малювати запорожців.

Зараз можна пожаліти стосів списаного паперу про стосунки Котляревського до Осіпова — це по суті лише добре одшліфований деталь з мало вивченої психології його творчості. Навіщо ворушити мертвих, від яких на помості добрих намірів залишився лише почесний хрест, позначений відблиском слави Котляревського?

Зате й досі десь наче непомітно лежить той факт, що більш біля колиски нової української літератури були вічно свіжі джерела — римські клясики, яких у нас тоді знали, читали в оригіналах, а бурсаки-семінаристи мали звичай перелицьовувати та пересаджувати їх на український ґрунт. Від цього перелицьовування до художнього перекладу залишався один крок. Однак ця традиція триматися джерел у нас, попри всі зусилля окремих авторів, перевелася настільки, що через півтора століття «неоклясики» мусіли знову прочищати їх і закликати до них своїх сучасників. Котляревський без сумніву виробив смак і чуття міри на цих джерелах... У «Енеїді» ще немає вибору н арівні найвищих мистецьких критеріїв... «Стати на шведську могилу» і писати, «як од старих чував» — це ще не найбільша висота, але безсумнівно *перша і своя*. Це своє у нього спокійно утверджене скрізь... інколи із спеціальним акцентом. Впливи, головним чином через російських солдатів, ішли на Україну, і Котляревський не проминув нагоди на них відгукнутися. Троянці у нього співають

Козацьких, гарних, запорозьких,
А які знали, то московських
Вигадували бріденьок.

Автономність національного духу була в Котляревського стихійно сильною, і він захищав її, не зупиняючись навіть перед проблематичністю приказки: «З москалем знайся, а камінь за пазухою держи». Михайло Чупрун носив такі речі на похваті, і його льояльність не пішла далі похвальби, що й наших тепер у столиці багато, в сенаті, по міністерствах, та й то лише для того, щоб втерти нахабному служивому носа.

У відстоюванні національної гідності, культурної незалежності й гордості Іван Котляревський завжди послідовний і, з його інтелігентною делікатністю, навіть несподівано різкий. У веселій стихії нашого національного самовисміювання, приплетеного з самозвеличуванням і, зрештою, бурлацького розважання, в «Енеїді» такі моменти раптом звучать, як натягнута струна, як голос вартового на січовій вежі над загулялим товариством.

Котляревського «одинокє гніздечко на калині» виплекало дещо інфантильний, але здоровий організм, у якого закладено виразний характер. Обтяжений різностильовими на шаруваннями, заглиблений по шию в самостійні багатства ніколи не культивованої ниви, позбавлений творчої атмосфери навколо себе, він все ж таки кинув у землю здорове зерно відродження української культури.

Під тягарем обставин поет був задумливо сумний, як український поет. «Коли ж ми дочекаємося історичного опису України, її гідного?» — говори він Срезневському. «Тепер неможливо», — відповідав чи то Срезневський, чи то сам Котляревський.

«Тепер неможливо» — повторюємо на двохсторіччя з дня народження Котляревського, уквітчанє пишними гірляндами «котляревщини».

За той час «чимало літ перевернулось, води чимало утекло». Івана Котляревського давно стали «повністю» видавати, публікувати про нього скупі спогади — чомусь скорочені, — давно стали його засиджувати мухами «котляревщини», звинувачувати і применшувати, виправдовувати і звеличувати батьком, основоположником, зачинателем нової української літератури, першою ластівкою відродження української національної культури. Потім йому першому з українських поетів поставили пам'ятник і освятили ювілеєм.

Незалежно від того, коли і як це робилося, від його імені завжди віяло тихим теплом і особливою симпатією, і життєдайну силу випромінювали його ненабридливі три твори, варті тридцятьох. І завжди автор веселої «Енеїди» здавався таким сумовито вдумливим, що з ним хотілося погодити про все ще від тих часів, коли

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись.

Широким селянським морем розлилась Україна, безсмертну душу якої так по-синівському згадав і так голосно оспівав поет. Пішли за луною його пісні з убогих селянських хат навіть з панських будинків щедро обдаровані духом ті, що зважилися на важку долю послів невизнаного і закованого народу перед людством. Важким боєм з навколишньою темрявою та її страхами здобували вони кожну духовну висоту, по-лицарському дерлися на крижані скелі. Нерідко, як у довільній «Осінній казці», вже на початку шляху після перших голосних окриків, скочувались і потроху звикали до життєвих свинарників малодушні, бурмочучи втомлено: «Святий цей запал, а проте даремний». І закріплювали свій прапор на вершинах тільки обрані.

Але що за диво — довгим списком проходили драматично-смутні біографії подвижників, але ніколи не бракувало молодих ентузіястів, сповнених снаги і запалених вірою в своє покликання здобувати вершини. Навіть коли верши-

ни було виголошено вигадкою, а на долах розставлено ритуальну вахту службових заміників, за луною живої пісні тяглося все живе...

Широке селянське море бурунилося, каламутилось і очищалося, випаровувалось у контрольоване небо, і, бувало, «безводною хмарою проносився над рідним краєм» його цвіт. А від засмічености рябіли на ньому цілі безплідні острівки. Нині воно скупіше вже на ті багатства, що їх стільки в етнографічній енциклопедії Івана Котляревського. Хоча там квартирує тьма тьменна вчителів, але не «мутять» води і не роблять погоди. І живе воно якось рештками своїх запасів без їхньої новільно-схоластичної мудрости. На різні посади в місто, «теє то як його, де ліпше», потягли возні і, «за недосужністю по должності та другими клопотами» не встигають задуматися, хто вони, якого роду й народу, але як тільки виборний Макогоненко в простоті своїй торкнеться проти шерсти москаля або свого ж таки перевертня, що не пошанував нашого краю і звичаїв, як вони в силу должності виправляють його: «Полю, довольню, поді буде балакати. Не твее діло...» Масово штампуються і автоматизованим способом відтинаються від «старосвітських традицій» всілякі малодушні, легкодухі і просто нещасні финтики...

Давно вже після царської служби осілим життям живуть Москалі-Чарівники, але й нині їм Михайло Чупрун закидає, коли осмілиться: «Який то у вас, москалів, язик луб'яний. Скільки меж нами вештаєтесь, а й досі не вимовиш вареників». Розважніша Тетяна все згладжує ці гострі кути, а вчені люди пишуть книжки про правильну лінію, «проведену в її образі Котляревським».

По-старому б'ється з бідю стара Терпелиха, і все ж таки на її неогородженому подвір'ї часом заясніє, як соняшник, роботяща й до всякого діла дотепна Наталка, замріяна перспективою іншого життя в місті і вже не дуже слухняна до матері. Зате геть зіпсувався і спився за довге своє бурлакування Петро. За снами про легке життя він навіть не вірить Котляревському, що йому справді траплявся такий добрий сирота-бурлака, що роками зберігав вірність та здобував право на руку дівчини, а потім усім пожертвував задля першого кохання.

Всяк, хто не маже, то дуже скрипить,
Хто не лукавить, той здаду сидить —

співає своєї возній. «Так воно, так в теперішньому світі», — примовляють люди без усякого осуду. Ба, навіть хвалять возного, принаймні за одвертість.

Страшно стає за те широке море, яке мілкінає, вихлюпується на безплідні пустелі, втрачає свій аромат і споконвічно стійкі властивості, а все ще надійно спить своїм віковим сном провінції, яка живиться з газет Петровими те-

атральними враженнями з Харкова і Миколиними занудливо-пісними піснями про минулу війну.

Але широко розлилося по країні селянське море, і дивлячись на його сонне плесо, покрите осугою буденности, часто ми не бачимо його освіжаючих джерел і незмірних глибин, що грайливо викидають дивні перли. Задихаючись від виробничої куряви однакових днів, ми часом забуваємо дивитись у міряну у нас лише віками таємну глибіню. Крізь товщу століть задивляється у ту глибіню поет, що був дитям запорозького сміху, здатного попри всі нещастя, на руїнах рідної Трої утверджувати волю до життя. Море підіймає й окрилює. В ньому невичерпні життєві сили. Іван Котляревський сміється.

Олекса Новаківський (1872-1972)

Дарія Сіак

Олекса Новаківський народився 14 березня 1872 року в селі Слобода-Ободівка Ольгопільського повіту, Кам'янець-Подільської губернії (тепер с. Нова Ободівка, Бершадського району, Вінницької області). Батько його Харлампій, родом з Верхівки Брацлавського повіту, підлісний графа Ф. Собанського, мати Євдокія Дагдій-Білецька. Початкову науку дістав дома, а його учителем був Туровський. По двох роках науки перейшов Олекса до приватного інтернату Марії Іванівни Шегоцької в Турканівці, де й перебував чотири роки. Тут готували до вступу до ш'ятої класи гімназії. На жаль, батько втратив роботу і Олекса мусів покинути інтернат та шукати роботи. Він вступав в Ободівське волосне правління писарчуком-протоколянтом.

В автобіографії, яка чомусь ще й сьогодні не надрукована (зберігається у Львові у сина Ярослав), описує свою звичку-потребу все спостережене, пережите передавати на папір.

Так під враженням повісти М. Гоголя «Тарас Бульба» юнак робить багато малюнків на козацькі теми. Молоду уяву хлопця розбудила бабуся Соломія, у товаристві якої в дитячі роки він часто перебував. Вона передавала йому свої багаті знання українського фолкльору, докраю заповнила дитячу уяву розповідями про дивовижні вчинки казкових героїв та минулі козацькі часи. Причарувала хлопця своєрідна природа Поділля з його розлогими полями і ярами, з його таємничими лісами, в яких ще від татар ховалися подольани, і по них з трепетом у душі доводилося хлопцеві мандрувати за батьком. Все це почав Олекса відтворювати олівцем на папері.

Тепер, коли став протоколянтом, нудна робота йому допікала докраю, та спостережливість за типами людей, картинами в суді при різних розправах, оживляла одноманітність роботи, і він почав пером рисувати ескізи на вільних берегах актів. Це вкінці стало звичкою. Та одного разу спостеріг волосний старшина. Наляканий, чи не припишуть йому зневаги до державного акту, він загрозив Олексі тюрмою. Та іншої думки був «мировий посередник» Енгенгард, який, побачивши ескізи, не тільки що підвищив платню, але з того часу став хлопцем цікавитися. У той час познайомився Олекса з лікарем Людвиком Чернявським, який лікував його хворого батька. Він позичав Олексі книжки з своєї бібліотеки і дораджував, що і як читати.

За допомогою Енгенгарда батько Олексі дістав посаду у графа Орлова, а пізніше став підлісником у поміщиків Бжозовських у Попелюхах. Тут на молодого Олексу звернув увагу лісівник, інженер Генрих Павлас, який сам у вільні хвилини любив бавитися малюванням. У Попелюхах уперше зазнайомився молодий Новаківський з творами давнього мистецтва. У дворі знаходив старі штихи, гравюри, літографії, що їх ночами перерисовував. У селі цілими днями пересиджував у церкві, де глибоке враження справив на нього старий іконостас, різьби й ікони. Павлас заохотив хлопця зайнятися серйозно мистецьким навчанням, і саме заходами Павласа Новаківський 1888 року виїхав до Одеси, щоб учитися там малярства. Через знайомого Павласа і Фелікса Залеського Новаківський дістався в науку до Ф. Клименка.

Ф. Клименко вчився в Петербурзькій академії мистецтв, у класі пейзажу. Не закінчивши її, він повернувся до Одеси, де й почав вправлятися в декоративному живописі. У школі Клименка молодий маляр не міг присвятитися систематичним студіям. Тяжкою працею мусів заробляти на хліб, малюючи вивіски або розписуючи довколишні підміські церкви, м. ін. у с. Кубанка, разом з Клименком. Але таки в робітні Клименка Новаківський робить перші кроки як мистець. З тих часів походять олійними фарбами мальовані натюрморти: «Чорний японський дзбан», «Помаранчове дерево» (вазон на чорній тлі драперії).

У той час в Одесі мистецьке життя було на досить високому рівні. Тут часто влаштовувалися виставки «Товариства південноросійських мистців».

Після чотирьох років перебування в Одесі, не маючи засобів до життя, Новаківський повертається в село Попелюхи і малює самостійно. Написаний ним у той час пейзаж «Після дощу» зацікавив художника з Кракова (правдоподібно, С. Грохольського, 1858—1932), який давав тоді лекції малювання дітям поміщиків у Попелюхах. Він купив цю картину в Новаківського і звернув увагу Бжозовських на талановитого юнака. Вони запросили Новаківського до себе малювати разом з ними студію «Забита сарна» під доглядом художника. Студія найкраще вдалася Новаківському і так захопила художника, що він виклопотав у Бжозовських стипендію на студії для Новаківського і 1892 року Олексі виїжджає до Кракова, вступає до Краківської школи образотворчих мистецтв. Вступний іспит у проф. Ф. Цинка Новаківський склав з відзначенням.

Наскільки в той час Новаківський оволодів професійними навиками, наглядно свідчить «Портрет батька мистця», написаний у 1892 році.

Після піврічного навчання, коли комісія школи робила огляд праць учнів, голова комісії, директор школи мистець Ян Матейко, звернув особливу увагу на молодого Новаківського. На його зацікавлення йому показали позашкільні

праці і різні композиції з молодих літ Новаківського. По другому півріччі, за дозволом Матейка, Новаківський перейшов на другий курс проф. Яблонського (фігуральні студії).

1893 року помер Ян Матейко, Краківська школа зайшла в кризу. Новаківський перейшов на третій курс живої природи до проф. В. Лушкевича, де пробув тільки три місяці, бо Бжозовська відібрала йому стипендію. Залишившись без допомоги, він повернувся до рідного села. Тут заробляє собі малюванням портретів на замовлення, щоб прискладати грошей на дальші студії. Після двох років Новаківський повернувся до Кракова. На місце Матейка директором став мистець-аквареліст Ю. Фалат, який, очоливши школу в 1895 році, застосував велику реорганізацію, призначив нових викладачів, створив пейзажний відділ, добився офіційного визнання австрійським урядом Краківської школи як вищої навчальної установи, що її в 1900 році перейменовано на «Академію гарних sztuk».

Після повернення до Кракова Новаківський працював у 1895—98 роках під проводом зятя Матейка, проф. Й. Унежиського. Праці Новаківського в той час не задовольняли професора, і Новаківський не дістав нагороди. Неприхильне ставлення професора до молодого мистця, який шукав нових доріг, нищівна критика Нітецького, відкинення жюрі картин на виставку — все це відбилося тяжко на Новаківському. Все ж із подвійною енергією він кидається до праці. У першу чергу його цікавлять кольористичні проблеми. Морально в той час допомагав йому один з найталановитіших малярів Краківської академії Я. Мальчевський. Тим періодом датується перша позитивна критика Антонія Пйотрковського. У результаті цієї інтенсивної праці — срібна медаль. У 1899 році Новаківський перейшов на курс Леона Вичулковського, який незабаром також знеохотився Новаківським. Це знову відбилося тяжко на вразливій вдачі мистця. Аж нова студія «Сидяча краков'янка» викликала захоплення у Л. Вичулковського, Ю. Фалата, Т. Аксентовича. Тут, у стінах академії, Новаківський оволодів професійними навиками, виробив свою власну мову. Новаківський дістав дві срібні медалі при кінці 1898 і 1899 років, а в 1900 році закінчив академію з золотого медалею. Краєвий виділ приділив Новаківському стипендію ім. Урбанського, що призначалася для талановитих учнів, 1 200 австрійських корон річно. Новаківський зрікся стипендії і переїхав до села Могили поблизу Кракова, яке славилося своїми мальовничими околицями. Тут він віддався (студіям природи (малювання в пленері), закріпленню і вдосконаленню майстерності і наполегливому вивченню технології живопису. Тут таки він познайомився з селянською дівчиною Марією Пальмовською, яка, як сам він заявляв, стала його музою, а після дружиною.

У Кракові значний вплив на Новаківського мав керівник катедри пейзажу Я. Станіславський, уродженець України, який завершив художню освіту в Парижі. Він постійно

звертав увагу учнів на досягнення імпресіонізму в галузі пленеру. 1907 року в Кракові на посмертній виставці картин Я. Станіславського, де також були показані праці його учнів, Новаківський був представлений твором «Стругання патиків».

У час перебування в Могилі мистець заприятелював з паненою Гогульською, яка видатно допомагала молодому мистцеві. На 1906—13 роки припадає цілий ряд робіт, частина яких опісля була виставлена на збірній виставці Новаківського в Кракові 1911 року і широко спопуляризувала його ім'я.

Вперше виставляв Новаківський свої твори восени 1900 року на «Другій виставці Товариства для розвою руської штуки» у Львові. Тут брали участь такі західньоукраїнські мистці, як К. Устиянович (який показав у Львові вперше «Мойсея»), Т. Копистянський, з молодих — І. Труш та ін. Крім Новаківського, вперше виставляли тоді також Й. Курилас, А. Манастирський. З експонованих творів Новаківського загальну увагу привертала «Учитель».

1903 року мистець побував на Україні в рідному селі Ободівці, де намалював серію етюдів «Ярмарок». 1904 року взяв участь в ювілейній виставці краківського Товариства приятелів гарних мистецтв, на якій, крім етюдів з України, виставив полотна: «Група дітей», «Дівчинка біля вікна», «Сільська дівчина» та ін. Мистець Хелмонський закупив на виставці кілька картин Новаківського, що зміцнило його значення в мистецькому світі.

У 1905 році Новаківський відбув подорож на Познанщину, де (у Квільчі) створив цілий ряд свіжих за кольоритом етюдів: «Малювання в пленері», «За книжкою», «Концерт», «Дівчина в кріслі».

У літній час мистець часто бував у Карпатах (в Осмолоді), де були створені «Турист», «Мисливель», «Лектура робітників», «Після дощу», «Ріка Лімниця», «Весняна мряка» та ін.

У Могилі була створена низка невеличких творів: «Миття посуду», «Вишивальниці» (одна з кращих серед численних рисунків вуглем). Рисунок вуглем, між іншим, поряд з олійним живописом, став улюбленою технікою Новаківського. З того часу походять такі картини: «Визволення», «Пробудження», «Ідилія», «Триптих з рожами», «Моя муза», «Автопортрет», «Я вас знаю» (власність Національного музею у Львові), «Портрет п. Г. при фортепіані», «Діти», «п. Г.».

На конкурсі релігійного мистецтва Новаківський дістав нагороду від «Товариства мистецтв» у Кракові.

Не зважаючи на визначні досягнення в живописі, Новаківський довгий час залишався маловідомим для широкого кола громадянства. Лише в 1911 році, коли в краківській «Палаті мистецтв» відкрилася перша персональна виставка мистця, про нього почала писати краківська і львівська преса. Тут Новаківський експонував понад 100 творів — вислід наполегливої праці в Могилі, дуже часто в холоді і голоді.

Після виставки в Кракові Новаківський робив заходи, щоб з деяким поповненням перевезти її до Львова, а потім у Київ.

Деякі критики ще на початку 20-их років писали, що Новаківський до переїзду в 1913 році до Львова був більше поляком, ніж українцем. Ці твердження категорично заперечує лист мистця від 8 березня 1912, що його він писав управі Національного Музею у Львові: «Я не хочу робити виставки в польському льокалі, бо хочу, щоб виставка українського маляра, обіймаючи біля 150 картин, мала якесь маніфестаційне значення для українського життя у Львові» (В. Островський, Олекся Новаківський. Київ, «Мистецтво», 1964, стор. 13). Та Новаківському тоді не вдалося експонувати свої твори у Львові, він захворів і перебував у лікарні в Кракові. Лікуючися, він створює цілий цикл рисунків і етюдів олією з побуту хворих у лікарні. (Три альбоми на 138 листів зберігаються у Львівському музеї українського мистецтва).

1913 року, після одужання, на заклик митрополита А. Шептицького Новаківський переїжджає до Львова. Тут дістає від митрополита будинок при вул. Земляковського (тепер О. Новаківського), з окремим ательє. Так починається нова інтенсивна праця, постає ряд найцінніших його творів. Мистець почувається на рідному ґрунті, творчість набирає сили. Постають: 4 проекти медальйонів до Інституту ім. М. Лисенка (Мистецтво, Наука, Спів, Виховання); декоративний розпис стін актових заль цього інституту виконав мистець М. Сосенко; 2 портрети митрополита Шептицького в церкві св. Юра, портрет-алегорія «Мойсей», історичні портрети «Князь Ярослав Мудрий», «Святослав», «Ярослав Осмомисл». З натюрмортів: «Триптих з квітами»; з краєвидів — 20 студій церкви св. Юра; з фігуральних композицій студії «Мадонни». Між 1918—20 роками постає триптих св. Юра (трансфігурація) і кольоровий начерк теми — поема на тлі переживань світової війни: «Тяжкий сон». У 1922—23 роках — «Мадонна в срібній ризі» і «Дівчина з квіткою»; 1926 — «Казка про Гуцульщину», 1926—30 — студії портрету Барвінського; 1927—32 студії Леда; 1926—29 портрет жінки при фортепіані; далі краєвиди: «Молотілка в Шляхтинцях» (1932), «Повінь» (1932), «Митрополит у чернечому одязі» (1930—31), портрет президента УНДО д-ра Д. Левицького (1933) та ін.

У 1920 і 1921 роках відбулися дві виставки картин Новаківського, які знайшли широкий відгомін в українській і польській пресі. 1932 року відбулася виставка праць у «Товаристві заохоти мистецтв» у Варшаві.

Вже з 1919 року у Новаківського вчився Р. Сельський (нині у Львові), пізніше, з 1923 року, згурмадилося більше учнів, які творили школу О. Новаківського. Новаківський домагався, щоб його школа стала вищою учбовою установою, але між двома війнами, за польської окупації, домогтися у Львові будь-якої вищої школи від польської влади було не-

можливе. Школу фінансово підтримував митрополит Андрей Шептицький. Крім спеціальних дисциплін, які вів сам мистець при допомозі свого друга Й. Куриласа, викладалися такі предмети, як історія всесвітнього мистецтва і культури, історія українського образотворчого мистецтва, перспектива, технологія, анатомія й ін., що давало доволі вичерпні знання, хоча й майбутньому мистцеві. До учнів Новаківського належали в двадцятих роках: В. Гаврилюк, В. Приценко, С. Гебус-Баранецька, Д. Друченко, В. Іванюх, О. Коверко, В. Ласовський, С. Луцик, К. Мазур, А. Малюца, П. Мегиж, І. Нижник-Винників, О. Плешкан, С. Рудакевич, Г. Смольський, М. Мороз, Р. Чорній і багато ін.

Від 1926 року школа почала влаштовувати кожного року виставку учнів. Учні створили свою групу «Руб». Вони писали про себе: «„Руб“ гуртує ту молоду генерацію малярів, які належать до школи О. Новаківського. Українській промаді прізвища молодих мистців відомі з різних виставок. У „Рубі“ згуртовані мистці, яких лучить ідеологічний світогляд і споріднені мистецькі тенденції».

Новаківський кожного року в час літніх ваканцій разом з своїми учнями виїздив у Карпати. Улюбленим місцем їх перебування був Космач з чудовими карпатськими краєвидами і кольоритною гуцульською ношею. 1932 року з деякими учнями він відвідав Італію, щоб познайомитися з шедеврами італійського мистецтва.

Новаківський, бувало, цілими роками нічого із намальованих картин не продавав. Не тому, що не було покупців: не любив розлучатися з своїми картинами. Про це по Львову ходили різні анекдоти. Його майстерня була свого роду музеєм, де зберігалися його роботи. Зате з великою охотою любив розповідати, як постав задум малювання такої чи іншої картини, точно пояснював охочому слухачеві цілу генезу. Але продати — було дуже тяжко.

Улітку 1935 року Новаківський перебував у Карпатах, у Дорі над Прутом; там захворів, і його відвезли до Львова в лікарню, там його оперували, але від смерти врятувати не пощастило: помер 29 серпня 1935 року. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі. Більшість його картин «магацинується» в давньому приміщенні, де тепер живе син. Чому не створено музею О. Новаківського? Островський у своєму нарисі пише, що багато картин невідомо де знаходяться. У монографії В. Залозецького (1934) список творів О. Новаківського нараховує 403 і три альбоми не закінчених рисунків з шпиталю св. Лазаря в Кракові 1913 року. У В. Островського подано 243 позиції. Із них Львівський державний музей українського мистецтва має 18 картин, Київський державний музей українського мистецтва 3, у приватних людей 20, з того числа у Є. Лазаренка і А. Лазаренка 13 картин, 1 картина в музеї в Лодзі. При трьох картинах: «На забаву» (1907), «Моя муза» (1910), «Материнське щастя» (дата не зазначена)

написано: «Місце знаходження не відоме». Правда, зазначається: «Перелік *основних* творів О. Х. Новаківського», але де все таки тих 160 картин, які відзначив В. Залозецький у своїй монографії, і то тільки до 1930 року, а мистець творив до самого кінця свого життя. Із вирахованих В. Островським 243 аж 158 картин нищатья в приміщенні, не відповідному для зберігання картин, тобто призначені на загибель. Чому? В. Островський зазначає, що присвячує свій нарис «одному з найталановитіших українських художників, автору прекрасних полотен...» Але в монографії В. Залозецького читаємо: «... годі дивуватися, що в Новаківському нема нічого спільного з великоруським малярством навіть в його початках. Школа „передвижників” з головними репрезентантами Репінім, Ге, Айвазовським і Куїнджі не лишила на Новаківському ніяких слідів; в цілій його творчості нема тих соціальних, історичних та анекдотичних тем, які виповняють програму „передвижників”... Причини цього, все ж таки помітного явища треба шукати не тільки в іншому психічно-мистецькому наставленні мистця, але також в атмосфері, серед якої ріс Новаківський... На Поділлі вперше побачив Новаківський пам'ятник старого бароково-візантійського мистецтва. В селі Ободівці та Попелюхах пересиджував він молодим хлопцем цілими днями в церкві, захоплюючися старими церковними іконами, головне іконостасом. Другим осередком, де зіткнувся Новаківський з мистецькою культурою, були поміщицькі дома. Тут уперше знайомиться він з творами західноєвропейських малярів... вони тут скоріше доходили, як твори північної російської школи...»

Отже ніяк не можна твердити, що вчився Новаківський із захватом у російського мистця. Але вже тепер видно, які будуть точки зачепу, щоб приклеїти Новаківського до російської школи. Бачимо це з нарису В. Островського. Підкреслюється, що в Одесі учитель Новаківського Ф. Клименко вчився в Петербурзі, але не зазначено, що він там не міг витримати, не припало йому до душі і повернувся в Одесу. Також підкреслюється, що в час перебування Новаківського в Одесі «передвижники» з Петербургу провадили живий мистецький рух і створили за ініціативою К. Костанді «Товариство південно-російських художників», яке згодом стало важливим центром мистецького життя України.

В. Островський на 19 стор. згаданої праці пише: «Новаківський був одним з тих прогресивних художників Західної України, які працювали над створенням образу засновника Радянської держави — В. І. Леніна...» Отож, шлях визначений, і з такою настановою відбуваються сьогодні у Львові і в інших містах України святкування 100-ліття народження Новаківського.

Але, на щастя, В. Залозецький у своїй монографії подав дуже точну характеристику О. Новаківського. В. Залозецький поділив творчість О. Новаківського на кілька періо-

дів: 1) мистецька традиція та її вплив на молодого мистця, 2) Краківська академія, 3) натуралізм та імпресіонізм, 4) переборення імпресіонізму, 5) фантастичний алегоризм, 6) засвоєння експресіоністичних тенденцій.

Правда, до останнього етапу В. Січинський у статті «Олекса Новаківський» («Назустріч», ч. 19, 1934) мав застереження, заявляючи, що В. Залозецький не з'ясував наглядно і ясно цього засвоєння експресіоністичних тенденцій.

1930 року в Харкові у видавництві «Рух» появилася монографія про О. Новаківського Василя Хмурого. Цю монографію згадує і В. Островський, з тою малою прогалиною, що не подає автора. Про монографію Хмурого подав рецензію поет Б. І. Антонич у ж. «Карби» (Львів, 1933): «... Хмурий оповідає більше про суспільні та літературні гасла, — пише Антонич, — течії, настрої, змагання, ніж про творчість мистця. Очевидно, маємо тут наявний приклад, до чого може довести пересада в офіційності. На радянщині можлива тільки суспільницька критика, тому, щоб знайти визнання, треба свідомо робитися сліпим, себто поза суспільними проблемами не бачити нічого... Праця Хмурого це зразковий приклад буцімто суспільної балаканини, яка муляє читача вивченими фразами. Критик приступає до своєї мети з готовою схемою, навіть з приготованим заздалегідь вислідом... Постає не опера на дійсних явищах студія, а штукарство думки. Можна з подивом дивитися на заході Хмурого, як намагається він знайти між картинами Новаківського вихідну точку для своєї схеми... У мистця-некомуніста все мусить бути обов'язково печальне, занепадницьке, зневірене. Трагічна й печальна для автора монографії є навіть дівчина, що їй надівають очіпок (до речі, на картині розсміяна)... Такий підхід критика до твору називається в теорії критики „підкиненим мішечком”...»

У червні 1942 року у Львові Спілка українських образотворчих мистців улаштувала Виставку чотирьох: Олекси Новаківського, Петра Холодного (ст.), Івана Труша, Павла Ковжуна. Михайло Драган рецензував виставку в журналі «Нові дні» (Львів, липень 1942), пишучи:

«Новаківський вийшов з Краківської академії з імпресіонізму. Але його творчий характер ніколи не знав спокою, раз наразі переконався прихильника даного мистецького напрямку. Ще поки він був у Кракові, його краєвиди мають спокійний, чисто імпресіоністичний характер, але вже у фігуральних композиціях проявлялися сліди, притаманні краківським месіаністам: сецесійні підкреслення форми і нахил до барвної декоративності. Його творчий дорібок тих часів досить вирівняний і спокійний. Але коли мистець перейшов до Львова і пережив тривожні хвилювання першої світової війни, його творчість змінилася основно. Новаківський знайшов у Львові шлях, уже дещо протоптаний І. Трушем, але

цим простим шляхом не дозволив йому простувати його творчий темперамент. Скоро його твори загоріли каскадами насичених барв, запружились повним виразом рисунку, наповнилися енергійно збудованою формою. Новаківський перейшов на шляхи експресіонізму. Чисто оптичний, імпресіоністично-натуралістичний підхід у творчості не задовільнив його темпераменту. Мистецтво виразу — оце його мистецтво. А що Новаківський прийшов до експресіонізму стихійно, підсвідомо, без теоретичного засвоєння підстав цього напрямку в європейському мистецтві, не раз кидався в противенства і не раз заходив у сліпі завулки. До того Новаківський ще з Кракова привіз нахил до символіки і в своєму експресіоністичному періоді намагався він цю символістику ще поглибити, але, мабуть, через брак тематичної фантазії і своєрідний егоцентризм та недостачу зацікавлення тим, що діється в загальному європейському мистецтві, ця символістика не мала надто глибокого філософічного первня. Це, на нашу думку, одна з сліпих вуличок у його творчості. Колосальний талант Новаківського і великий творчий темперамент не все мали добру змогу належно розгортати крила через тісну мистецьку атмосферу галицького загумінку. Все ж такі цей ентузіазм для мистецтва, яким він усе горів, мав свої наслідки. Підховавав він теж ряд талановитих учнів, які хоч і не завжди пішли його слідами, та часто саме тому оживили дальший розвиток мистецтва новими перспективами...

У серпневому числі «Нових днів» 1942 року було повідомлення, що у виставових залах «Виставки чотирьох» відбувся вечір доповідей на тему «Проблема національного мистецтва». Мистецтвознавець Віра Свенціцька доповідала про національний момент у творчості Новаківського: вона підкреслила, що творчість Новаківського тісно зв'язана з українським національним середовищем і виявляє спеціальне намагання мистця показати цей національний момент, чи то добром тематики, чи її відповідним стилістичним оформленням. Захопившись деякими загальнонаціональними проблемами, що їх він розв'язує у своїх численних творах і на них звернув увагу під час студій у Кракові, Новаківський виявив усю індивідуальність саме в своєрідному підході до цієї проблематики. Мистець виявляє себе передусім у бурхливому та яскравому зіставленні кольорів. Те багатство яскравих, веселих, але згармонізованих кольорів вражає нас і в українській іконі. Насувається питання, чи саме замишування до ядерного і живого кольору не є одною із суттєвих ознак того своєрідного національного в українському мистецтві, що дає нашому мистецтву окремий характер назовні...

Того ж вечора виголосив доповідь проф. д-р І. Свенціцький. Його доповідь була синтезом всіх попередніх доповідей про національний момент у творчості чотирьох. За його словами «національне» у мистецтві — це висока якість мис-

тецького твору сина народу-землі, що виходить з виразного вияву творчих спонук і почувань мистця, шляхом своєрідного схоплення і передачі наміченої мистецької мети в картині. Сюжет твору не конче мусить бути формально національний, але закладені в ньому можливості переживання і почування мусять бути глибоко національні, глибоко людські. «Національне» мистецтво твору — це якісність виконання, своєрідна індивідуальність, органічна єдність зв'язку з мистецькою традицією... Національне у Новаківського характеризує палітра насичених барв, символізм у краєвиді, портреті та композиції, вияв бурхливого, іноді вибухового темпераменту, та сюжет, у якому мистець розв'язав своє завдання...

Юрій Смолич про В. Підмогильного

Підмогильний.

Коли б хтось із читачів оцих моїх літературних спогадів та запитав би мене — кого з молодих письменників двадцятих-тридцятих років я вважаю інтелектуально заглибленим, душевно тонким, або, по-простому кажучи, найбільш інтелігентним? — то я б ні на хвилинку не задумався і відказав:

— Валеріяна Підмогильного.

Хоча навряд, щоб моєї ерудиції або принаймні ораторського легкослів'я вистачило на те, аби поважно аргументувати таке моє твердження.

Тому я дозволю собі говорити чи бодай почати розмову про товариша Валеріяна просто зі спогадів про нього, власне, про наше з ним знайомство й далеко не вичерпану взаємодіяльність.

Почалося так.

Року, мабуть, двадцять сьомого чи двадцять шостого я раптом і неждано одержав листа від редактора журналу «Життя і революція» Миколи Терещенка. Раптом — бо до того ніяких зв'язків з редакцією «ЖіР» не мав: я працював у Харкові, а журнал «Життя і революція» видавався в Києві. Неждано — бо, поперше, Харків — тодішня столиця України — був *пролетарським* центром України, а Київ — колишній одвічний столий град — уважався в ті роки осердям українського міщанства; тож і ми всі, харків'яни, якщо не почували, сказати б, клясової ворожості до киян, то дивилися на них принаймні зверхньо, зневажливо. А подруге, ми, гартіванці, члени взагалі єдиної тоді організації письменників, котрі проголошували себе *пролетарськими*, до групи київських літературів ставилися з неприхованою неприязню, вважаючи їх у масі (принаймні в організаціях «Ланка», пізніше МАРС) не «на сто відсотків» радянськими, частково — антирадянськими, а в окремих особах — просто контрреволюційними. І виявлялася така наша позиція не лише в затаєних особистих антипатіях, але й агресивно в наших виступах на різних частих тоді диспутах та дискусіях, а також і в критичних опусах у пресі. Тим-то звернення до мене редакції «ЖіР» і видалося мені та моїм найближчим товаришам нежданим. Було б воно

Розділ з книжки Ю. Смолича «Розповіді про неспокій не-має кінця». Скорочений передрук з «Вітчизни», ч. 2, 1972. Див. нашу примітку до подібного ж розділу з цієї самої книжки про О. Слісаренка в попередньому числі. — Редакція.

розцінене і як провокаційне, коли б не підписане Миколою Терещенком — не тільки чудовим поетом, але й одним з перших українських саме пролетарських поетів ще доби громадянської війни. Бентежило лише те, що товариш Терещенко, запрошуючи прибути до редакції «ЖіР» у Києві, адресував мене в Києві зв'язатись у цій справі з одним із редакторів журналу Валеріаном Підмогильним. А був Підмогильний якраз найдіяльніший і найенергійніший організатор згаданої «Ланки» (пізніше й МАРСу), найвизначніший авторитет поміж того кола письменників, яке ми, гартівці, вважали суто попутницьким, навіть у якійсь частині право-попутницьким та «не до кінця радянським».

От що збентежило і мене, і моїх найближчих товаришів, ба й керівництво «Гарту», з якими я, певна річ, вирішив порадитись — як же бути?

Коли б нам тоді знаття, що мине рік-два і ми самі, гартівці, що проголошували себе найпершими на Україні пролетарськими письменниками, новою фалангою українських літераторів — попервах у тому ж таки «Гарті», а далі в новоутвореному ВУСППі, — будемо визнані теж попутниками, нарівні з тими ж таки колишніми ланківцями та марсівцями (невдовзі й МАРС «самоліквідувався» під тиском непримиреного напостівського групування у ВУСППі), тобто теж письменниками начебто «не до кінця радянськими». Справді, крива усмішка долі, жорстока іронія історичного процесу! Та, як відомо, таке становище тривало аж до років п'ять — найкращу пору нашого творчого досягання! — аж до ліквідації партією (постановою 1932 року) всіх літературних групувань — на порі, отже, притамування або принаймні чергової видозміни міжлітературних чвар.

Та вернімося до Підмогильного.

Товариші гартівці й саме гартівське керівництво мало мудрість сказати тоді мені: їдь! Якого чорта? Поперше, Микола Терещенко — свій хлопець і не скривдить тебе; а подруге, які ж будуть з нас діячі пролетарської літератури, коли уникатимемо звійти в коло попутників, щоб працювати в їхньому оточенні на позиціях пролетарської ідеології? Їдь! Та й Підмогильний не страшний, адже він автор таких прорадянських творів, як «Остап Шапгала», «Син» та «Військовий літун» (роман «Місто» Валеріан тоді ще не написав).

Поїзд прибував до Києва вранці, подітися мені не було де, і я, за відомою мені адресою, подався на квартиру до Підмогильного. Мешкав він тоді в будинку на розі Сінного базару й вулиці Великої Житомирської, невдовзі перейменованої на вулицю імені Саші Горовиця, а тоді ще когось, і ще когось, а нині знову Великої Житомирської. На першому поверсі цього будинку було тоді кіно, Підмогильний мешкав на поверсі третьому, а на другому я вже колись не раз бував, бо там до революції квартирувала моя рідна сестра, що вчилася на Вищих жіночих курсах. Можливо, саме тому я й рушив так сміливо, бо і адреса була добре знана, та й спогадів з

мешканням у мене забагато, пов'язаних, звичайно, з сестрою, а також і з молоденькою покоївкою сестриної господині, вельми набурмосеної пані: та молоденька хорошуня обдаровувала мене своєю приязню в роки мого юнацького досягання... А що, коли вона й досі тут? Я ж міг би перебути в її милую закамарку за кухнею ці кілька днів гостовання в Києві!.. Ні, вона там вже не працювала — так вельми неприязно відказала набурмосена пані на мій несміливий постук: до сестри колись треба було дзвонити раз, до набурмосеної господині — два рази, до моєї любки — стиха постукати в стіну...

Як так, то й так — серце трохи зацеміло, і я піднявся поверхом вище й подзвонив до Підмогильного.

Не відчиняли довго; нарешті за дверима жіночий голосок запитав: «Хто там?» — і кризь прочинені двері я побачив не знайому мені жіночку. То була дружина Підмогильного, акторка Червінська. Вона зачиналася в халатик, волосся невикладене — щойно з ліжка. Виявляється, вони прокидаються нерано (Валеріян пізно працює! — пояснила товаришка Підмогильна), але пообіцяла зараз же Валеріяна збудити й запросила до покою перечекаати. Квартира була з трьох кімнат; перша, до котрої мене запрошено, скидалася на вітальню й кабінет; далі за дверима мала бути ідальня (там таки в скорому часі задзвеніли тарілки й забряжчали виделки). Втім, я міг би із заплученими очима пройти через ідальню до кухні, а тоді до прикухонного ванкірчика: адже років кілька тому мені не раз доводилося тихцем поночі пробиратись поверхом нижче, а розміщення квартир у цьому звичайному для Києва «доходному» будинку було стандартне.

Та не встиг я переглянути й двох-трьох журналів, розкиданих на письмовому столі, коли двері до ідальні розчинились і ввійшов з приязною усмішкою на устах русявий хлопець — зовсім не подібний до того, що на фото, яке вміщене в письменницькому довіднику 1970 року. Це й був Валеріян Підмогильний. Ми познайомились, і Валеріянова дружина зразу запросила до столу переснідати.

Звісно, я не пригадуватиму, яка їжа стояла тоді на столі, але мені добре запам'яталося: посередині височіла пузата карафка з рідиною зовсім прозорою. І Валеріян відіткнув її, нахилившись до моєї чарки.

— Ні, ні! Я взагалі майже не п'ю горілки, а вранці, натщесерце, ще ніколи в житті не наважувався.

— Я теж, — мило і якось навіть стидкувато всміхнувся Підмогильний: така ніякова усмішка раз-у-раз осявала його обличчя, і він поспіхом відставив карафку далеко на буфет. — Думає, може, ви споживаєте, та й взагалі, знаєте, між людей ведеться...

Він засміявся голосно — сміх у нього був негучний, але якийсь дуже симпатичний — дружній, ваблячий, приятельський. Хай там іпохондрики судять, як хочуть, але саме з того поспішного руху, яким він відставив горілку, саме з тієї першої соромливої усмішки, а тоді цього щирого сміху розмовля-

ти далі стало зовсім легко і просто, та й взагалі Валеріян відразу припав мені до серця.

Без neodмінних «прелімінарних» розпитувань — як там, що та як доїхали, або специфічних літературних запитань про столичні харківські новини, Валеріян зразу завів мову про справу, для якої мене запрошено. Редакція «Життя і революції» хоче протягом півріччя, а найбільше за рік, висвітлити на своїх сторінках українське театральне життя в межах цілої республіки, зокрема вмістити великі, докладні, на професійному рівні нариси-огляди діяльності основних українських театрів: в Харкові театру імені Франка та пізніше Червонозаводського, в Києві театру «Березиль», Одеського театру Революції, Запорізького імені Шевченка та інших, а також питання драматургії. І пропонує цю місію взяти на себе мені: в ті роки я досить активно виступав у театральній публіцистиці, працював і постійним театральним рецензентом у центральних республіканських органах преси: «Вістях», пізніше «Комуністі», не обминав і сторінок журналів «Червоний шлях», «Книга», «Культробітник», а журнал «Сільський театр» редагував. Гонорар редакція пропонувала звичайний, але брала на себе оплату відряджень по республіці.

Пропозиція була солідна — важлива в інтересах справи, а для мене спокуслива. Та трохи й лякала: поперше, треба закабалитися на півроку, ба й на цілий рік; подруге, весь цей час бути в постійних мандрах; потретє, чи справлюся я з таким завданням, з огляду на вимоги, котрі повинні бути поставлені до подібного завдання? А може, найголовніше: я ж мріяв з театром розв'язатися зовсім, покінчити з своєю «кар'єрою» театального діяча і віддатися цілком, усією душею і всією своєю снагою та часом літературі, белетристиці.

А втім... я тут же дав згоду Валеріянові. Не знаю, чому я тоді так учинив, але тепер дозволю собі думати, що то діяв — «ділав», як тоді казали, або «спрацював», як кажемо тепер, тільки Валеріянів шарм: несила було відповісти відмовою людині, яка відразу справила таке гарне враження, так припала до душі.

Отже, я дав згоду. І тоді...

Валеріян раптом потягнувся назад до буфета і взяв карафку з горілкою.

— Ну, — мовив він з тією ж таки чарівною соромливою усмішкою, — тепер уже, хочемо чи не хочемо, а мусимо зачаркуватися з цієї нагоди: на добрий skutok справи! Все одно колись-то з якоїсь нагоди і вам, і мені, а доведеться-таки перехилити чарку й натщесерце навіть з примусу. То нехай вже буде нам обом ця наука з такої гарної нагоди!

Він налив мені, дружині й собі. Ми випили, і Валеріян, не приховуючись, заявив, як він задоволений зі згоди, і тут же розповів, що я не перший, кому роблено цю пропозицію, — редактори звичайно таке приховують, — роблено її вже киянам Руліну та Савченкові, але обидва відмовилися, посилаючись на труднощі та побоюючись відповідальності самого

завдання. Справді, в кожному іншому разі така інформація могла і мала б вразити мене і, можливо, спровокувати мою відмову. Але Підмогильний так щиро радів з нашої згоди і так по-простому, по-товариському розкривав мені редакційну таємницю, що я ані образився, ані спровокувався на ображену відмову. Дарма що Підмогильний зразу розкрив мені ще більшу редакційну таємницю: запрошення харків'янина, гартівця, редакція оцінювала для себе як важливий дипломатичний хід та «виграш» на полі не лише міжгрупових літературних чвар, але й на висхідному політичному прямованні: залучити на постійне, відповідальне співробітництво члена організації пролетарських письменників редакції було надзвичайно вигідно.

Не знаю, не берусь судити — чи Підмогильний взагалі був такої відвертої, розкрий душу вдачі, чи то «спрацювало» оте почуття взаємоприязні, яке між нами виникло хто й зна чого з першого знайомства, але інакшим я й не уявляю собі Валеріяна, і всі, на жаль, не такі довгі роки нашого знайомства й приятелювання ми з ним завжди були між собою щирі й відверті, а з наших розмов завжди — тішу себе, що обопільно, — мали насолоду.

Тут же маю подати довідку, що завдання редакції «ЖіР» я виконав найточніше: на сторінках журналу протягом року з'явилися п'ять чи більше моїх великих нарисів-оглядів про роботу провідних українських театрів. Я об'їздив усі великі міста, надивився до запаморочення театральних вистав, дістав у тих готельно-ресторанних мандрах загострення виразки шлунка і весь цей час не мав змоги приступити до продовження розпочатої літературної роботи. Кожний нарис я не відсилав поштою, а привозив до Києва особисто й відносив не до редакції, а до Валеріяна — він уже перенісся на інше мешкання, десь у завулку біля Володимирської вулиці, перейменованої тоді на вулицю Короленка, а нині знову Володимирської. Я читав мій опус Валеріянові вголос, потім він брав рукопис і ще сам перечитував з олівцем у руці, і ми тут же обговорювали його завжди дуже влучні зауваження, зразу робили правки. На тому мої робочі взаємини з редакцією і вичерпувалися; тільки Микола Терещенко на кожний нарис присилав листа з подякою за виконану роботу та ще із кількома зауваженнями. І Микола Терещенко, і Валеріян Підмогильний були чудові редактори — не знаю, можливо, кращих я й не знав.

Та хочу ще повернутися до тих днів нашого першого знайомства з Валеріяном. Бо в ті дні в парі з Валеріяном і відбулося мое справжнє знайомство з Києвом.

Можливо, казати про «знайомство» з Києвом і недоречно, бож Київ я знав змалку і в різних, так би мовити, аспектах.

Ще малюком, коли мої батьки постійно переїздили з одного міста до іншого, ми неодмінно їхали через Київ: Умань — Стародуб, Стародуб — Біла Церква, Біла Церква —

Глухів, Глухів — Кам'янець Подільський, Кам'янець — Жмеринка. І щоразу при тих переїздах, спинившись на кілька днів у мебльованих кімнатах «Северные» (на розі Фундуклєївської та Володимирської), батько водив нас, малюків, по дорогих йому й «культурно-освітніх» для нас місцях: в оперу, на контракти, в книгарню Ідзиковського, на панораму «Голгофа» та до Педагогічного музею абощо. То був перший, ще дитячої пори, сказати б, освітній аспект пізнання Києва. Пізніше, коли мені сповнилося і тринадцять, і п'ятнадцять років, я приїздив гостювати на літні вакації до мого приятеля по жмеринській гімназії, що переїхав з батьками до Києва, Петька Ракитіна, і проживав спочатку на Солом'янці, потім на Печерську, в Бутишовому провулку, а тоді на горі над Подолом, у завулку Кудрявському. То був другий, романтичний аспект, і пізнання Києва відбувалося всяко...

Теперішній, з Валеріяном, аспект був зовсім іншого роду. Був це аспект «культурно-національний». Участь у «культурно-національних рейдах» брали з нами інколи ще Борис Тенета, чи Євген Плужник, або Антоненко-Давидович.

Досягався цей аспект через відвідування особливо значущих в історії Києва місць з нескінченними розповідями та розмовами про історичне минуле та національні традиції. Й у відвідуваннях значних місць, й у розмовах історія та культурний процес не мали ніякої системи — на всіх етапах у часі та в усіх напрямках мішма: Софія з її фресками та старий Київ від брами Зборовського до Золотих воріт; Лавра з ближніми й далекими печерами та церкви Андріївська, Кирилівська, Володимирський собор і каплиця Мазепи на Микільській з увагою до іконостасу й архітектури; музеї — Терещенків, Ханенків та українського мистецтва на Олександрівській (не пригадаю, як він тоді звався); Поділ з Гончарівкою, Кожум'яками та Куренівка аж до «Кинь Грусть»; посічений кулями «Арсенал» та Саперні казарми й Косий капонір; Лиса Гора й Саперне поле; і, звичайно, всі наддніпрянські кручі від Володимирської гірки до Аскольдової могили й Аносівського парку над Проваллям.

Не пригадаю вже точно — через рік, два чи три — Підмогильний переїхав з Києва до Харкова: Харків був тоді столицею, тут діяли всі видавництва й редакції, та й сама творча атмосфера в українському культурному процесі озонувалася саме тут — у Києві дедалі трудніше ставало працювати творчій людині...

І відразу ж, тільки Валеріян переїхав до Харкова, у нас знайшлися й спільні інтереси — французька мова: ми прагнули її опанувати якнайдосконаліше. А що були ми не такі вже й грошовиті, то, засплкувавшись ще з третім, Василем Вразливим, найняли собі француза-репетитора одного на трьох.

А втім, наш троїстий союз зразу й розвалився через абсолютно різний, ніяк не узгоджуваний рівень обізнання з мовою. Валеріян знав мову чи не краще за нашого репети-

тора, дарма що той був француз за національністю; я знав французьку в межах гімназичного курсу; а Вражливий тільки-тільки починав її опановувати по самонавчителях. Ще й вимоги до рівня знання мови в кожного з нас виявилися теж різні. Я стояв на пораді Йогансена: навіщо тобі бути французьким мовознавцем, тобі досить читати, писати й, коли трапиться, сяк-так порозмовляти з французом. Досягти цього можна зовсім просто: прочитай в оригіналі Рокамболя — тисячу слів і сотню зворотів, і вважай, що французьку мову на потрібному тобі практично рівні ти знаєш... Не скажу, щоб Майк не мав рації; перечитавши Рокамболя, я справді вільно читав «а лівр увєр» Альфонса Доде та П'єра Льоті, а, обминаючи специфічну термінологію, міг читати газети та журнали, одержувані з Франції. Але Валеріян ніяк не приставав на позицію Майка Йогансена: він вважав мовним еталоном мову Фльобера. І треба визнати, що на такому рівні він і опановував мову — це засвідчать усі його переклади, яких він видав за короткі роки перебування в Харкові чимало: його справедливо вважали тоді найкращим перекладачем з французької українською. Щодо Василя Вражливого, то він приставав на обидві концепції вимог, аби досягти рівня професійного перекладача. Що ж, за два-три роки Вражливий і справді зовсім непогано переклав «Жіль Бляза», — цей переклад був виданий і перевиданий. Отже, наш франкомовний тріумвірат розвалився, але не розвалилося приятелювання: ми залишилися друзями й надалі, а збираючися в квартирі Вражливого, пробували закидати в розмовах між собою і по-французькому: Валеріян на своєму «фльоберівському» рівні, я — на рівні Рокамболя, а Вася — і сяк, і так, раз-у-раз бігаючи до полиці за словником Ляруса.

Квартира Вражливого, надто після того, як він розійшовся з дружиною, взагалі перетворилася на щось середнє між невеличким домашнім клубом та маленькою нічліжкою. Збиралося в нього чимало товаришів — Йогансен, Слісаренко, Павло Іванов, Сухомлин, Ковтун (Вухналь), інші — адже й мешкав він надзвичайно зручно: на першому поверсі; з'являлись та зникали і знову з'являлись постійні «нічліжники»: на письмовому столі переночовував, наїздивши із своєї рідної Охтирки, Багрянний, на довгому столі в їдальні — Плужник, коли прибував із Києва до Харкова.

Та про Євгена Плужника не можна не згадати, бодай принагідно, коротко, при розповіді про Підмогильного: кінець-кінцем ця згадка — певною мірою згадка про ланківців та марсівців взагалі, отже й про Валеріяна Підмогильного теж.

Власне, Плужник найбільше й запам'ятовував мені на тому столі в квартирі Вражливого: лежав він на ньому часто і днями, бо настигало його в дорозі загострення тяжкої недуги — тбц.

Отак: лежить Євген на столі, під пахвою термометр, у приголов'ї склянка з водою та слоїк із ліками, в руці рукопис, і він читає. Читає вголос, запально й пристрасно, з гарною

артистичною артикуляцією. Це новий, щойно закінчений вірш. Ми — хто нагодиться під ту хвилину, як Євгенові приспичувало зачинати новий вірш, — сидимо, де хто знайшов місце: на стільцях, на підвіконні, просто на підлозі — і схвилювано слухаємо.

Поет з Євгена Плужника був блискучий: емоційний і розумний, не кажучи вже про доскональну версифікацію. Не знаю, як поезію Плужника судять теперішні читачі й критики, але тоді — не перебільшую — в нашому колі він ішов зразу за Тичиною.

Я не пригадаю зараз, які були стосунки між Підмогильним та Плужником — задушевно-дружні, просто товариські чи перебігала між ними в особистому якась тінь, — але поетичний талант Євгена Валеріян цінив надзвичайно високо і, очевидно, вважав його видатним козирем у тогочасних міжгрупових чварах.

Втім, Валеріянові особливо до душі були ті поезії Євгена, в яких бринів ліричний смуток, навіть трагедійні нотки.

Пригадую, вже пізніше, в тридцятих роках, коли на Підмогильного обрушилися завали найгострішої, далеко не завжди справедливої критики з найтяжчими, здебільшого безтідставними, звинуваченнями та почалися відповідні з того «орґвисновки» від вуспівського адміністрування в літературі, — Валеріян не раз, прийшовши до мене чи в нічліжку Вразливого, з сумом і гіркотою починав рецитувати з пам'яті смутні та трагедійні вірші Плужника: вони особливо імпонували тодішньому його душевному стану.

Так от, як у поезії Валеріянових ланківців чи марсівців був «китом» Євген Плужник, так у їхній прозі «китом» був Григорій Косинка.

А втім, вважаю, «китами» були вони і взагалі в усій українській літературі того часу. Вважаю дотепер, так думалося — і не мені одному — ще тоді.

Правда, тільки... думалося, та далеко не завжди і не скрізь висловлювалося. Бож був то тільки «гамбурзький рахунок», а поза ним міжгрупова дипломатія, хоч і як дивно та потворно звучить це в творчому житті, а простіше — перестраховка.

Тут я знову не можу не відхилитись, щоб бодай побіжно згадати й про Косинку.

Коли я згадую Косинку, то насамперед і застуючи всі інші спогади, мені спливає в пам'яті один епізод — конфузний для мене, що трапився якраз при першому з Косинкою знайомстві.

Було то вже наприкінці двадцятих років. Жив Косинка в Києві, я — в Харкові, і в час його коротких навідувань до тодішньої столиці мені раніше не траплялося з ним зустрітись.

Побачив я його вперше на квартирі Василя Вразливого. Був тоді Косинка не сам, а з Плужником: вони обидва приїхали з Києва в якихось видавничих справах, і коли я зайшов

до Вражливого, вони саме прощалися з господарем, поспішаючи. Тож, познайомившись, ми обмінялися лише кількома фразами, і гості пішли. Відходячи, Косинка сказав мені, що прочитав мій роман «Фальшива Мельпомена», вподобав його, і вже в формі компліменту додав, що й не сподівався, що в нашій літературі так швидко з'явиться сатиричний жанр.

На цьому я мусив відзначити собі, що хоча й чув уже про Косинку читало, — найбільше в зв'язку з тим, що його критиковано вуспівською ортодоксально-адміністративною критикою, — але сам з його творчістю знайомий не був. І я зразу запитав Васю Вражливого — чи нема в нього Косинчиних творів? Вася махнув рукою на етажерку (він сидів за машинкою, поспішаючи закінчити якийсь переклад) і сказав: отам, пошукайте самі. Пригадую, зауважив при тому: «Книжки у мене нема, але там є вирізки з журналів».

В купі вирізок, брошурок та тоненьких книжечок на етажерці я швидко знайшов нашвидкуруч зв'язаний суровою ниткою зшиток з різноформатних журнальних вирізок (либонь, з «Червоного шляху», та «Життя і революції») без загальної обгортки. Діставши дозвіл взяти на прочитання, я засунув зшиток у кишеню й пішов.

Вдома того ж, либонь, дня я прочитав усі три-чотири оповідання з того зшитку і був зачарований силою авторового письма: мовою, стилістикою, образною системою, характерами персонажів — одне слово, всіма компонентами творчості письменника. Признаюсь, мені аж заздро стало: який же яскравий талант! І я гудив себе, що досі не читав його творів. І ще раз спалахнув полемічним запалом проти вуспівської критики, що так несправедливо поцінює творчість видатного письменника.

І сталося так, що ввечері другого ж дня я знову зустрівся з Косинкою: в Будинку Блакитного, в підвалі, у ресторані, він сидів сам і обідав.

Я підсів до нього і зразу ж почав із захопленням висловлювати йому свої враження від його творів.

Косинка слухав мене — спочатку, як мені здалося, з упередженням чи недовірою, можливо, насторожений проти такого палкого вияву захоплення. Потім в його очах — так видалося мені — заблিমали смішинки. Але, можливо, то мені теж тільки здалося, бо далі він слухав дуже уважно, лише інколи підкидаючи короткі репліки. Власне, не репліки, а підказував назви творів, про враження від яких я говорив з таким захопленням.

— Ага! Це ви маєте на увазі «Приблуду»?

— Звичайно, — підтвердив я, — саме «Приблуду»!

Ще після кількох моїх пишномовних оцінок:

— А це вже з «Червоного вечора»...

— З «Червоного вечора». Чудова річ!.. Але «Олов'яний перстень» мені якось більше припав до серця. Як це у вас здорово виходить, коли розкриваються людські характери...

— Атож, — зовсім серйозно мовив Косинка, — характери розкриваються надзвичайно сильно. Саме цим і позначається талант Васильченка...

Я не зрозумів.

І тоді Косинка почав реготати. А я дивився на нього непорозуміло й спантеличено. Він реготав довго — і всі, хто обідав у ресторані, покидали свої ложки та виделки й дивилися на нас. А Косинка реготав. Чудовий був у нього сміх — якийсь надзвичайно щирий: віриш, що людині й справді смішно. Але мені було не до сміху. Я не міг збагнути, в чому річ, але вже розумів, що щось не так, якось я пошився в дурні, і кров уже вдарила мені в лице.

— Товаришу Юрій! — нарешті крізь сміх видушив із себе Косинка. — Речі, про які ви мені стільки гарного наговорили, справді найталановитіші і є окрасою сучасного нашого письменства, тільки автор їх зовсім не я, а Степан Васильович Васильченко...

Ви, читачу, маєте зрозуміти, як я в ту хвилину почувався. І це почуття й досі — от уже понад сорок років — пече мене соромом, хоч і як, пересміявшись, потішав мене товариш Григорій, що таке, мовляв, може трапитися з кожним, коли до його рук потрапляє книжка без титульної сторінки або тим паче купа вирізок, де не позначено прізвища автора. І сором мій був тоді подвійний: і перед Косинкою, і перед Васильченком. Адже Васильченко був чи не один із перших українських авторів, творами якого я захоплювався ще з шкільної лави, коли українська література ходила поміж нас, гімназистів, «з-під поли», як нелегальщина, бож — українською мовою: «Мужицька арифметика», «Волошки», «У панів»... Або його сценічні твори, в яких мені пізніше навіть доводилось грати: «На перші гулі», «Не співайте, півні», «Зілля Королевич»... І як же я не впізнав автора, яким так захоплювався?..

Звичайно, нині я виправдую себе тим, що був тоді ще зовсім молодий, літератор-початківець, та все одно, знаєте...

Одне слово, ми тоді з ресторану в підвалі піднялись на перший поверх у бібліотеку, і вже з рук самого Косинки я одержав на прочитання його книжку.

Що ж, оповідання Косинки — надто ті, котрі відтворюють життя нашого українського села в роки громадянської війни: «Політика», «Мати», «За ворітьми», інші — зачарували мене, можливо, не менше, як оповідання Васильченка, але... отого почуття сорому я не позбувся.

Не позбувся і тоді, як трапилось через деякий час вдруге зустрітися з Косинкою при його приїзді до Харкова. Цього разу він сам запитав мене про мої враження, та я промимрив щось невиразне — мабуть, побоюючись, щоб мою похвалу Косинка не сприйняв як фальш, не поставився до неї з недовірою або й зняв мене на глум.

Отаке трапилось між мною і Косинкою.

І тепер — аж дотепер, — коли доводиться мені пригадувати твори Косинки чи Васильченка, то враження мої якісь

«сплутані», «спільні», наче однакові. І треба добре подумати собі: ні, оце — Васильченкове, а оце — Косинчине.

А втім, силою таланту вони таки, мабуть, рівні...

Та я справді надто ухилився від основного річища моєї розповіді — про Валеріяна Підмогильного: уриваю на тому все побіжне, згадки про його друзів-спільників та загальні міркування про «Ланку» чи МАРС, і повертаюся до Валеріяна.

В той час, утиснутий по видавництвах вуспівськими керівниками, тобто лишаючись весь час «поза пляном» видань, Валеріян цілковито віддався справі перекладу — з французької українською. Навіть за тих обставин був він визнаний найкращим перекладачем французької класики: мало не всі переклади французьких класиків, що виходили тоді з друку українською мовою, належали Валеріянові, — дарма, позначено це на титульних сторінках чи ні.

Але перекладав Валеріян не тільки класиків, а й сучасних письменників. Зокрема, переклав він найновіший тоді роман Мальро, — російською мовою його ще не було видано. Втім, не вийшов він і по-українському, хоча й був уже складений та зверстаний до друкування, але Мальро змінився в своєму ставленні до Радянського Союзу, навіть виступив проти в дні війни з Фінляндією, а далі, в час Вітчизняної війни, став, як відомо, міністром у коляборантському уряді Петена. От не пригадаю вже назви того роману — він був з китайського життя (Мальро якийсь час проживав у Китаї), і в основному конфлікті діяла боротьба китайських комуністів проти Чан-золіна та пізніше проти Чан-Кай-ші. Валеріян давав мені читати той роман у машинопису чи видавничих гранках: то був твір великої сили, і художньої, і ідейної — його ідейні концепції ми нині признали б антифашистськими.*

Я відзначаю це не стільки для характеристики творчото шляху Мальро, скільки в інтересах висвітлення ідейного світу Підмогильного: Валеріян обрав для перекладу твір антифашистського спрямування, прямо чи посередньо прорадянський, і було це саме тоді, коли його безкомпромисно, в доволі brutальній формі обвинувачено в усіх смертних гріхах, у кожному разі вилучено навіть з «попутників» і в успівських аналах проскриптовано як «внутрішнього емігранта».

Правда, під навалою дошкульної з оргвисновками критики настроїв у Валеріяна не був тоді життєрадісний. І це відразу позначалося на його творчому кредо. Саме в той час помаленьку, в коротких перервах між обтяжливою перекладацькою роботою Валеріян писав і роман. До кінця цей роман не був дописаний, не знаю, яка доля й відпрацьованої першої

* Мимоволі чи умисне Ю. Смолич допускається перекручення: Андре Мальро не був міністром у «коляборантському уряді Петена», а брав участь у французькому резистансі і пізніше двічі був міністром в урядах де Голля. Назва роману Мальро, про який у Смолича мова, — «La condition humaine». — Ред.

частини, але початок роману Валеріян мені зачитував. Либонь, перший із п'яти розділів.

Невеселе то було «чтиво» — попри всі безперечно високі якості мовного, стилістичного й архітектонічного пляну. Рівень «художности» був якнайвищий — і на той час, і, певний, таким би був визнаний і сьогодні. Але то ж тільки пролеткультівсько-вуспівські вульгаризатори дозволяли собі окремо визначати якості «художности» та «ідейности», — адже ідейність та художність завжди взаємозалежні, взаємовпливні, неподільні, і взагалі не може бути такого поділу нарізно: «художність» та «ідейність». Ідейно неповноцінний твір ніколи не може бути визнаний «художнім», а які б «високі» та формально досконалі не були засоби впливу на читача — ота окремо взята «художність», однаково твір залишиться нехудожнім, навіть стане антихудожнім, якщо не буде в ньому вивершено ідейно чітких концепцій. Кінець-кінцем ідейність та художність — це одне ціле, одне й те ж саме, попросту кажучи. Стоячи на цьому, й дозволю собі блискуче викладене повіствування в тому новому Валеріяновому романі найменувати «чтивом», не добираючи іншого, більш коректного виразу.

Не вдаючись зараз до викладу сюжету (та й призабулося це!), можу лише пригадати, що враження в мене залишилось від переслухання першого розділу дуже смутне: настрої у тому першому розділі (не знаю, не можу ручитися, чи такий настрої залишався до кінця твору) був зовсім песимістичний.

Особливо прикро вразив мене самий початок — перші абзаци твору. Людина — герой роману — прокидається від важкого, сповненого кошмарами сну. Спання було таке виснажливе, що людина після важкого сну зовсім знесилена фізично й пригнічена морально. Їй ледь вистачає сили, та й самого бажання, розплющити очі й побачити світ — ненависний світ. Та над силу людина все таки розплющує очі. Прямо проти неї — це видно дуже виразно — сходить сонце: світанок. Червоно-гарячий кругляк сонця підбувається над обрій — впрост перед очима людини. Але й проміння сонця пробиваються до зору людини крізь туман, марево, і марево те якесь липуче та отруйне. Таке густе, що людина може дивитися на сонце, навіть не мружачись: промені не сягають до неї, вона бачить лише розпечений, жовтогарячий, а далі й зовсім світлий кругляк. І від того — від усвідомлення, що й «сонце вже світить не для нього», людині стає ще гірше на душі: вона мріє про небуття.

Ці рядки були читані мені понад сорок років тому, але силою і потворністю запам'яталися й досі.

Ми з Валеріяном завжди були відверті в наших розмовах, і я тоді прямо сказав йому про гнітюче враження. І Валеріянова відповідь — не дослівно, але змістом, сенсом — теж запам'яталася мені досі.

Валеріян посміхнувся — лише куточком уст, криво й болісно, і мовив з гіркотою:

— Товарищу Юрій, повірте, я сам ненавиджу оцей заспів до вимріяного мною роману. Вірте, я зроду життєрадісної та оптимістичної вдачі, і отакий душевний занепад мені проти-показаний, він робить мені боляче. Але... але якого ви хочете від мене настрою в моєму теперішньому становищі ізгоя? І чи це можливо, щоб творчий суб'єкт брехав собі самому в своєму творчому вияві або щоб я просто... обминув мій ни-нішній душевний стан?

Не буду тепер, після стількох років, за зовсім інших обставин, судити — мав Валеріян рацію чи ні, правий він був у своїх судженнях чи неправий, але одне мені ясно тепер, стало ясно й тоді: той настрій був спровокований несправедливістю, явленою до нього, був, сказати б, глухим відлунком у тому закуттю, в який його загнано не завжди справедливою, але в несправедливості ще гострішою критикою. Був Підмогильний через ту несправедливу й шкідливу критику *загублений талант*.

Думаю, що подібне позначилося не тільки на Підмогильному, а ще на інших товаришах, на багатьох, — в ту пору важких літературних часів та напостівського бруталного свавілля.

Ми довго тоді говорили з Валеріяном — і далі про зачитаний уривок, і взагалі про різне: як кажуть в Одесі — «за життя». З Валеріяна взагалі був надзвичайно цікавий співрозмовник: його ерудиція була величезна, зацікавлення світом якнайширше, думання зірке й глибоке, погляд завжди оригінальний. До того ж йому притаманне було тонке почуття гумору, а похідно від нього — іронічне ставлення до себе самого. Вести з Валеріяном розмову — то була справжня насолода, навіть для мене, людини неговіркої, відлюдненої, закоханої у мовчазність.

Маю відзначити: розмови наші з Валеріяном ніколи не відбувались у похмурих тонах, не ковзали по сумних та гірких сюжетах; з Валеріяна був надзвичайно легкий, навіть веселий співрозмовник, він охоче шукав райдужних барв у всьому довкола, залюбки звертався й до смішного.

І ще одна рисочка — думаю, позитивного полюса, а буває й негативного, бо призводить раз-у-раз до всякого: Валеріян надто легко зворушувався, а де в чому був схильний попросту «умиляться». Його розчулювало мало не до сліз спостереження будь-чийого шляхетного вчинку; так само «умиляло» кожнісіньке повідомлення в газеті чи по радіо, яке ви-кликало патріотичні почуття: всяке досягнення чи новаторство в царині будівництва та промисловости, відкриття в науці чи здобуток у культурному процесі, новий видатний мистецький твір або особистий успіх працівника в будь-якій галузі.

Отака різноманітна була натура Валеріяна Підмогильного.

На закінчення спогаду про Валеріяна доречно буде розповісти й про наше останнє побачення.

Валеріян чомусь передчував, а може, й просто знав, що має виїхати в далекі краї.

Колись — то було пізно ввечері — він зайшов до мене і, сівши до мого письмового столу, попросив поставити йому на патефоні платівку, яку ми між собою звали «верблюди». Я мав маленький, швейцарський «мікіфон» з невеличким добром платівок, і одна між них чомусь нам особливо полюбилася, — не пригадаю ні назви її, ні композитора, ані країни походження мелодії. А «верблюдами» ми її прозвали тому, що за тужною, повільною мелодією нам ввижалися нескінченні піскові бархани в безмежній пустелі і — так уже нам вигадувалося — пустелею прямує караван верблюдів, похитуючи ношею на своїх горбах. І ритм мелодії нам здавався точним відтворенням хиткої ходи верблюда.

Я поставив платівку, ми мовчки прослухали ще раз — вже котрий раз! — цю мелодію, Валеріян подякував, звівся й попростував до виходу.

Документи часу

У цьому числі друкуємо шість документів, які підтверджують відомий у світі факт, що Радянський Союз — це жорстока рабовласницька імперія, в якій придушуються елементарні права людини бути вільною і здійснюється політика плянового народобивства. У час, коли ЦК КПРС й усі підпорядковані йому партійні і державні органи ведуть масові акції підготовки святкувань 50-річчя утворення СРСР і намагаються представити його як державу, в якій спрavedливо розв'язано національне питання і створено умови для вільного розвитку людини, документи, що їх тут друкуємо, ще раз зривають маску з обличчя московської тоталітарної диктатури та розкривають її як найбільш забріхану, антинародну і реакційну систему нашої доби.

Ідеться про наступні документи: 1. Повідомлення газети «Літературна Україна» від 3 березня ц. р. про виключення літературного критика Івана Дзюби з Спілки письменників України. 2. «Відкритий лист» філолога Зіновії Франко, що його надрукувала «Радянська Україна» від 2 березня ц. р. 3. Заява, яку подали в газеті «Культура і життя» від 30 січня ц. р. мистці Т. Яблонська, В. Касіян, М. Дерезус, М. Глуценко і О. Губарев. 4. Заява управи Об'єднання мистців українців в Америці, що її надрукувала українська газета в США «Свобода» від 15 березня ц. р. 5. Звернення 17 латвійських комуністів до закордонних компартій, що поширюється в СРСР і дісталось також на Захід. 6. Розповідь одного єврея — в'язня таборів примусової праці в Мордовській АРСР. Його прізвище нам невідоме, а текст розповіді поширений в Радянському Союзі та в західних країнах.

Усі названі документи говорять самі за себе і ширших коментарів не вимагають. У сучасному світі СРСР належить до тих нечисленних країн, в яких політична влада наказує письменникам, як і що писати, і переслідує тих, що їх думання не до вподоби панівній сьогодні в СРСР кліці, — навіть якщо ці погляди не виходять поза межі того, що теоретично гарантує громадянам Радянського Союзу його конституція. СРСР є також, мабуть, єдиною державою у світі, в якій діячі культури мусять публічно каятись за те, що вони читали писали, чи навіть давали іншим читати речі, в яких борониться право людини

чи народу бути вільними (що також не є заборонене радянськими законами). У нашу добу один і другий винахід належить Сталінові. На його наказ ліквідували в Радянському Союзі різні літературні і мистецькі організації і усіх діячів культури загнали в одну касарню, яка чомусь називається «творчою» спілкою письменників, мистців і т. д. Духом найбільшого тирана 20 сторіччя віє також від «обурливої» заяви Т. Яблонської та її товаришів. Вони каригідним уважають те, що картини українських радянських графіків бачили українці, які живуть за кордоном. Не треба бути знавцем СРСР, щоб за цим святом «обуренням» українських мистців, як і за «відкритим листом» Зіновії Франко, не бачити досвідченої руки чиновників з відомих органів безпеки. Врешті, безоглядна політика русифікації Латвії і нищення її національного потенціалу, про що пишуть латвійські комуністи, та сучасні табори примусової праці, в яких, до речі, найбільшу кількість становлять українці, — це також сталінська спадщина. Настанов цієї «спадщини» тримаються сучасні вожді КПРС судорожно, дарма що усі вони їхнього надзвичайника ніби то засудили на 20 з'їзді КПРС як злочинного тирана і хворобливого параноїка. — Редакція.

У ПРЕЗИДІЇ СПУ

2 березня 1972 р. відбулося засідання Президії Спілки письменників України. На засіданні було обговорено питання про хід підготовки до чергового Пленуму правління СПУ та про участь письменників у проведенні Днів української літератури і мистецтва в Туркменській РСР.

Було також розглянуто персональну справу Дзюби І. М., який виступив на засіданні. В обговоренні цього питання взяли участь М. Бажан, О. Бандура, П. Воронько, Л. Дмитерко, П. Загребельний, Ю. Збанацький, В. Козаченко, І. Ле, Л. Новиченко, Д. Павличко, Н. Рибак, В. Собко.

За грубе порушення принципів і вимог Статуту Спілки письменників, за виготовлення та розповсюдження матеріалів, які носять антирадянський, антикомуністичний характер, виражають націоналістичні погляди, зводять наклеп на радянський устрій та національну політику партії, активно використовуються нашими класовими ворогами в боротьбі проти Комуністичної партії і Радянської держави, Дзюбу І. М. виключено з членів Спілки письменників України. Це рішення Президії прийнято одногослоно.

(«Літературна Україна», 3 березня 1972)

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

Останнім часом зарубіжні радіостанції і преса посилено роздувають вигадане ними питання про переслідування в Радянській Україні діячів культури.

У цій галасливій антирадянській шумисі неодноразово з'являлось і моє прізвище, ще й з рекламним додатком «онука видатного українського письменника Івана Франка».

Події останнього часу (я маю на увазі арешт підданого Бельгії Я. Добоша) відкрили мені очі на ряд речей. Я замислилась над тим, що відбувається.

Ось чому я звертаюсь до Вас з відкритим листом, як людина, на сумлінні якої є провина перед своєю Батьківщиною, провина, яку кримінальний кодекс справедливо кваліфікує як антирадянську діяльність. Настав час тверезо й критично оглянути ті свої вчинки, звільнитись від їх тягара і повернутись обличчям до своїх сучасників — трударів Радянської країни.

Моя провина ґрунтується на неправильному і викривленому сприйманні та інтерпретації окремих недоліків і труднощів у нашому житті. Хоч сама я не брала участі у виготовленні різних наклепницьких та антирадянських матеріалів, але поширювала їх серед своїх знайомих. Один з цих матеріалів передала за кордон. При цьому добре усвідомлювала, що розповсюдження цих матеріалів завдає шкоди Радянській державі, українському народові.

Через моїх друзів та родичів за кордоном я встановлювала зв'язки з багатьма іноземцями українського походження, що приїздили на Україну як туристи. Ряду з них я давала відомі мені інформації політичного характеру, тенденційно трактуючи ті чи інші події в житті Радянської країни. Я допускала, що моя інформація може бути використана за кордоном з метою антирадянської пропаганди, але свідомо закривала на це очі.

У своєму політичному засліпленні я не помітила, що стала передавати інформацію замаскованим представникам закордонних ворожих націоналістичних центрів, зв'язаних з розвідками імперіалістичних держав. Таким виявився Ярослав Добош, що був спійманий на гарячому. Це вже був шлях, який міг привести до зради. На цьому шляху мене вчасно зупинили, за що я щиро вдячна.

Я повністю розумію свою провину і глибоко засуджую всі ці свої дії, які завдали шкоди моїй Вітчизні.

Зрозуміла я і те, чому так хапаються за моє прізвище — Франко — вороги українського народу, чому так я була їм потрібна. Вони намагалися використати в антирадянській боротьбі прізвище мого великого діда — Івана Франка, полум'яного інтернаціоналіста, революціонера-демократа.

Якщо мені буде пробачено, я віддам усі свої сили на

те, щоб чесною працею спокутувати свою провину перед народом.

Я зрозуміла все. Нехай зрозуміють і ті, кому дорога Радянська Батьківщина, і хто не втратив почуття гідності радянської людини і не хоче перебувати в ганебному становищі внутрішнього емігранта.

Зіновія Франко
(«Радянська Україна», 2 березня 1972)

НЕЧИСТИМИ РУКАМИ

Недавно ми довідалися, що у двох містах США — Філадельфії та Нью-Йорку — було показано виставки під назвою «Сучасна графіка України». З каталога однієї з них дізналися, що до експозиції були включені і наші естампи та інші графічні твори, які свого часу різними шляхами потрапили за кордон у приватні збірки. Це нас здивувало і обурило. Адже загальновідомо, що показувати на будь-якій виставці роботу художника без його відома і згоди — значить грубо порушувати елементарні етичні норми. У нас же організатори виставок у Філадельфії та Нью-Йорку згоди на участь в експозиції не просили і тому, природно, ми ніякого дозволу на це дати їм не могли.

Згадані виставки, влаштовані в США під гучною вивіскою «Сучасна графіка України», як ми переконалися, ознайомившись з ілюстрованим каталогом, аж ніяк не дають вірного і об'єктивного уявлення про дійсний стан і розвиток мистецтва графіки Радянської України. Справа в тому, що організатори виставок свідомо добирали естампи та будували експозиції так, щоб навмисне збіднити і викривити визнані досягнення українських художників, подати їх творчість поза хвилюючими проблемами сьогодення, поза життєвими інтересами і духовними прагненнями радянської людини.

Навколо підтасованих нечистими руками фальсифікаторів експозицій «Сучасна графіка України» заокеанська українська буржуазно-націоналістична преса зчинила галас: мовляв, ці виставки є виразом, «символами настрою культурницьких середовищ сучасної України». От саме це твердження про «символи настрою» мимоволі викривляє дійсні наміри тих, хто влаштував виставки у Філадельфії та Нью-Йорку: видати тенденційно підібрані роботи як такі, що характеризують в цілому графіку Радянської України, показати у невірному світлі магістральні шляхи творчості художників, їх пошуку, прагнення, і таким чином дезорієнтувати глядачів, а по суті оббрехати мистецтво нашої республіки.

Вже понад півстоліття художники Радянської України творять мистецтво, де розкривається у всьому розмаїтті величний і прекрасний світ героїки і краси. В його змісті та образах, ідеях виражені настрої та почуття, ідеали і духовні прагнення наших сучасників, радянського народу.

Все, що хвилює і захоплює нас, українських мистців, ми втілюємо в своїх творах, які дістали широке визнання і експонувались на численних республіканських і всесоюзних виставках, на виставках радянського образотворчого мистецтва в багатьох країнах світу. Як останній переконливий приклад творчої зрілості художників, високої громадянськості їх творчості можна назвати величезну експозицію творів мистців нашої республіки, яку було відкрито в березні минулого року в Києві та Запоріжжі і яку ми присвятили XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.

Не можемо не висловити свого гнівного протесту з приводу того, що темні елементи з кубла українських буржуазних націоналістів, для яких роздмухування чаду антирадянщини давно вже стало звичним ремеслом, використали у своїй черговій брудній провокації наші твори та імена.

Т. Яблонська

Народний художник Української РСР, член-кореспондент Академії художеств СРСР, лавреат Державних премій СРСР.

В. Касіян

Народний художник СРСР, дійсний член Академії художеств СРСР, лауреат Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка, лауреат Державної премії Української РСР в галузі науки і техніки.

М. Дерегус

Народний художник СРСР, член-кореспондент Академії художеств СРСР, лауреат Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка.

М. Глущенко

Народний художник Української РСР.

О. Губарев

Графік, член Спілки художників Української РСР.

(«Культура і життя», 30 січня 1972)

ЗАЯВА ОМУА У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОТЕСТОМ ГРУПИ КИЇВСЬКИХ МИСТЦІВ*

В березні-квітні минулого року відбувся в Філядельфії і Нью-Йорку невеликий показ графіки сучасних мистців з України. Виставку влаштовано заходами власників цієї графіки переважно народженої вже поза Україною молоді, яка відвідувала Україну і привезла звідтіля фотознімки історичних пам'ятників та графічні відбитки творів наших мистців в Україні.

Та виставка була влаштована з метою познайомити ширші кола громадянства з напрямними сучасної графіки в Україні, і каталог її подавав прізвиська мистців та назви тво-

* Передруковуємо з незначним скороченням. — Ред.

рів, залишаючи самому глядачеві змогу виробити собі погляд на те мистецтво. Виставка була успішна, мала численних глядачів, а видатні наші мистці і критики висловилися про неї дуже позитивно, вважаючи, що в сучасній світовій графіці Україна може сказати своє вагоме й оригінальне слово.

Одначе сам факт тієї виставки в Америці не сподобався політичним керівникам мистецтва в Україні, і вони доручили мистцям Києва (а також і Львова) скласти протест проти тієї виставки, мовляв, вона влаштована „нечистими руками українських буржуазних націоналістів”, як хотіли „оббрехати мистецтво нашої республіки”. Листа підписали відомі київські мистці — С. Яблонська, В. Касіян, М. Дерегус, М. Глуценко та О. Губарев.

Не знаємо, що то діялося поза кулісами цієї справи і що стало причиною, що видатні мистці України були змушені покласти свої підписи під фальшивим і злобним протестом. А вони добре знають, що навіть такі невеличкі й неофіційні виставки, як згадані, є єдиними можливими показами українського мистецтва в СРСР у вільному світі, якщо не рахувати таких показів, як ось ЕКСПО в Монреалі, де в проспектах советського павільйону англійською мовою реклямувалося, що „українське мистецтво є окрасою мистецтва російського...”.

І нам тут і українським мистцям з УРСР відомо добре, що виставляти своїх творів закордоном як українським мистцям, їм неможна (за виїмком сателітних країн). Зате в самому Нью-Йорку останніми роками відбувалися репрезентативні виставки російського мистецтва, починаючи від отриманих з СРСР творів російських мистців, показаних на виставці п. н. „Доба кубізму” в Метрополітальному музеї в Нью-Йорку, аж до окремої виставки російського мистецтва в галерії Гаммер, яка ще відкрита в хвилині, коли пишеться цього листа, з каталогом на 80 кольорових репродукцій.

На тлі цих виставок вириває питання: а де ж мистецтво українське? Чому мистці з України не діб'ються хоч однієї виставки українського мистецтва в якомусь із світових мистецьких центрів?..

Об'єднання Мистців Українців в Америці не було організатором виставки української графіки в Філадельфії чи Нью-Йорку і не мало до неї ніякого відношення. Але ми раділи, що наша молодь в Америці, у добу багатьох звихнень вартостей, цікавиться духовними проблемами сучасної України. Тому досадно й сумно було прочитати протест київських мистців, які були змушені своїми іменами фірмувати справу, ворожу українській культурі, та пересилати в привіті нашій молоді за її любов до ніколи не баченої батьківщини та її культури — зневагу і лайку, негідну культурної людини.

Можемо сказати, яку ціль осягнула лайка тих з „чистими руками”, що ними писали зненависницькі рядки, притягнувши до цього поганого діла відомих мистців (добре знаємо „спонтанність” таких підписів). А досягнуто того, що

молодь, котра влаштувала виставку, ще раз утвердилася в тому, в яких це „чистих руках” знаходиться доля української духовости на рідних землях, її творців і доля цілого українського народу, який оце переживає, котру то з черги, хвилю терору. А ті з підсоветських українців, які читали непрактиковану в цивілізованих країнах лайку, ще раз утвердилися в тому, що українці в діяспорі прагнуть вдержати єдність зі своїм народом і його культурними здобутками...

**УПРАВА ОБ'ЄДНАННЯ МИСТЦІВ
УКРАЇНЦІВ В АМЕРИЦІ**

(«Свобода» Джерсі Сіті, США, 15 березня 1972)

**ЗВЕРНЕННЯ 17 ЛАТВІЙСЬКИХ КОМУНІСТІВ
ДО КЕРІВНИКІВ РЯДУ ІНОЗЕМНИХ КОМПАРТІЙ***

Шановні товариші!

До Вас звертаються сімнадцять комуністів Латвії. Пишемо до Вас тому, що не бачимо іншої можливости вплинути на діяльність і події, які завдають великої шкоди комуністичному рухові, марксистові-ленінізмові, нашому народові та іншим малим народам.

Щодо питань, про які ми тут пишемо, ряд комуністів виступали в місцевих парторганізаціях, зверталися до ЦК КПРС, але єдиним наслідком цих виступів були репресії.

Щоб Ви нас правильно зрозуміли, ми мусимо сказати кілька слів про себе. Ми не опортуністи, не «ліві» й не «праві». Ми комуністи, і такими більшість з нас стали вже 25—35 і більше років тому. Ми бажаємо лише добра для соціалізму, для марксистову-ленінізму, для людства.

Усі ми тут — у Латвії народилися, жили і більшість із нас відчували на собі вади буржуазного ладу, вступили до лав партії, коли вона перебувала в підпіллі, були репресовані, багато років перебували в тюрмах та на каторзі в буржуазній Латвії. Боротьба за радянську владу, за соціалістичний лад була метою і змістом нашого життя. Усі ми вивчали праці основоположників марксистову-ленінізму. У роки минулої світової війни ми перебували в рядах Радянської армії та в партизанських загонах, воювали проти німецько-фашистських загарбників. Протягом останніх років ми брали активну участь у будівництві соціалізму в нашій країні.

Ми щиросердечно зробили все від нас залежне для здійснення вчення Маркса-Енгельса-Леніна, але з болем у серці переконалися, що в нас рік-у-рік дедалі більш та більш брутально перекручують їхні ідеї, що ленінізм у нас використовують як ширму для великоросійського шовінізму, що в нас слова розминаються з ділами, що ми ускладнюємо працю комуністів інших країн, перешкоджаємо, замість допомагати їм.

* Друкується з незначними скороченнями. — Ред.

Спочатку всі думали, що ці явища є лише помилками окремих керівників, що вони спричинені нерозумінням шкоди такої політики. Але пізніше ми переконалися, що великоросійський шовінізм є продуманим курсом керівництва КПРС, а насильницька асиміляція малих народів СРСР є одним із найближчих та найважливіших внутрішньодержавних завдань...

Оскільки ми не можемо поставити своїх підписів під цим листом, ви можете подумати, що сказане не є істиною, що ми перебільшуємо окремі недоліки, що їх тяжко оминуть.

Але це не так. Нехай промовляють факти.

Почнемо від тих справедливих слів, що їх записано в ухвалі Президії ЦК КПРС, на засіданні 12 червня 1953 року. (Єдина справедлива ухвала того роду).

Повідомляючи про цю ухвалу Президії ЦК КПРС, перший секретар ЦК Латвії, член ЦК і кандидат у члени Президії ЦК КПРС Яніс Калнберзін 22 червня 1953 року на пленумі ЦК компартії Латвії сказав:

«Президія ЦК КПРС схвалила рішення, в якому записано:

1) Зобов'язати всі партійні та державні органи ґрунтовно виправити становище в національних республіках — покінчити з викривленням радянської національної політики.

2) Організувати вишкіл, вирощування і широке висування на керівну працю людей місцевої національності; скасувати практику висування кадрів не з місцевої національності; номенклятурних працівників, що не знають місцевої мови і будуть звільнені, відкликати в розпорядження ЦК КПРС.

3) Діловодство в національних республіках провадити рідною, місцевою мовою».

Перший секретар ЦК компартії Латвії Калнберзін на згаданому Пленумі ЦК компартії Латвії сказав, що в рішенні Президії ЦК КПРС суворо, але справедливо сказано на адресу Латвійської РСР. У рішенні записано, що ЦК компартії Латвії і Рада міністрів Латвії (звичайно під тиском Москви) досі брутально порушували ленінський принцип національної політики. Багато партійних, державних і господарських керівників, посилаючися на брехливу пильність, висловлюючи необґрунтоване недовіря до місцевих кадрів, висували на керівну працю головне людей не з латишів. Вони не знають латиської мови, не обізнані з місцевими умовами. Таке ставлення до місцевих кадрів привело до того, що із загального числа людей, які працюють у ЦК компартії Латвії, — лише 42% латишів, а серед секретарів міських і районних комітетів партії — лише 47% латишів. Крім того, багато з них лише числяться латишами, але багато років вже жили в Росії і латиської мови не знають.

Оскільки така настанова прийшла згори, Калнберзін (дуже слухняний супроти Москви) тоді справедливо сказав, що надто незадовільним є становище з національними ка-

драми в Ризькій міській партійній організації. Серед 31 інструктора, лише 2 латиші.

Політику кадрів і зростання лав партійних організацій визначають працівники оргвідділів райкомів партії та секретарі партійних первинних організацій, але саме серед них найменше латишів — у цих відділах у кожному райкомі лише один латиш, а серед секретарів первинних парторганізацій лише 17% латишів.

Таке безпідставне недовірливе ставлення до латиських робітників, селян, трудової інтелігенції і такий склад партійних кадрів призвели до того, що латишів серед комуністів міста Риги було лише 18%.

Брутальне викривлення національної політики, дискримінацію латишів у своєму виступі на згаданому пленумі ЦК компартії Латвії підтвердив також такий прислужник великодержавної політики, як тодішній секретар ЦК компартії Латвії у ділянці пропаганди, тепер член Політбюро ЦК КПРС, голова комітету партійного контролю при ЦК КПРС Арвід Пельше. Говорячи про рішення Президії ЦК КПРС, він сказав:

«Рішення дає ясні і недвозначні директиви — негайно докорінно виправити становище у республіці, покінчити з викривленням радянської національної політики... Найближчим часом підготувати, виховувати і в ширших масштабах висувати на керівну працю латиські кадри...»

З наведених висловлювань видно, що тоді — 1953 року (єдиний раз після смерті Леніна), офіційно було визнано, що в нашій країні брутально викривляли (і викривляють) марксистсько-ленінську національну політику.

Але чи поклали край викривленням після пленуму? Ні. Новий курс тривав недовго. Після цього, хоч згаданого рішення Президії ЦК не скасовано, — жодних заходів не вжито і все лишилося, як і раніше. Щобільше — в національних республіках почали ще наполегливіше й послідовніше здійснювати продуману програму насильної асиміляції малих народів.

Які основні напрями цієї програми, якими шляхами її реалізують?

Перше і основне завдання полягає в тому, щоб перемістити з Росії, Білорусії й України до Латвії (та до інших прибалтійських республік) якнайбільше росіян, білорусів та українців на постійне проживання.

Яким шляхом розв'язали це перше основне завдання?

ЦК КПРС не довіряв центральним комітетам компартій національних республік.

1) При ЦК компартії Латвії, як і при ЦК комуністичних партій інших союзних республік, створили Оргбюро ЦК КПРС для Латвії. Завдання цього бюро полягало в тому, щоб контролювати і скеровувати працю ЦК компартії Латвії та всю політику в республіці. Головою Оргбюро затвердили Шаталіна, пізніше його змінив Рязанов.

2) На посаду другого секретаря ЦК компартії Латвії Москва призначила Івана Лебедева, на посаду секретаря ЦК компартії Латвії для кадрів — Федора Титова. Ці посади до нинішнього дня збереглися і зберігаються за надісланими росіянами. Тепер другим секретарем ЦК компартії Латвії працює росіянин Белуха, надісланий з Ленінграду.

3) Оргбюро та ці московські «оберкомісари» будували і будують кадрову політику в республіці так, щоб усі вирішальні посади, а передусім начальники відділів кадрів усіх партійних, державних та господарських органів були обсажені приїжджими росіянами. Ці люди забезпечили приїжджим з інших республік пільгові умови для приписки в містах, дають їм квартири, влаштовують на вигідну працю.

4) Щоб забезпечити масовий приїзд росіян, білорусів та українців до республіки, у Латвії почали розміщувати різні союзні, міжреспубліканські та зональні органи, почали будувати нові великі промислові підприємства й поширювати вже існуючі, не виправдані економічною доцільністю. Будівельників цих підприємств привозили до республіки за орнабором, сировину привозили з Уралу або Донбасу, тобто за три-чотири тисячі кілометрів; фахівців і робітників також привозили, а продукцію вивозили з республіки. З такою метою в Ризі збудували Дізелебудівний завод, Автоелектроприлад, Гідрометприлад, Турбінний завод; у Даугавпілсі збудували велике підприємство синтетичного волокна; і з привезених будівельників та робітників цього підприємства виникло велике містечко, де нема майже жодного латиша; в Огрі створено великий трикотажний комбінат та багато інших.

Буквально в кожному районі міста збудовано або будуються великі підприємства. Будівельників, фахівців і робітників для виробництва привозять, а продукцію відправляють до всіх областей Радянського Союзу.

Хоч у Латвії вже існувало досить електростанцій, які забезпечують республіку електроенергією, і в Росії є багато рік, — на річці Даугаві привезені будівельники збудували Плавінську гідроелектростанцію, а для будівельників збудували ціле місто Стучка і створили в республіці новий район.

5) Не зважаючи на те, що в республіці протягом усіх післявоєнних років вирубка лісу перевищувала лісовирощування, ліси по-варшавському нищили, що призвело до заболочування значних теренів та створило потребу привозити сировину для місцевої мебльової промисловости — до Латвії протягом останніх років привозили і привозять лісорубів з Росії, України (з районів Закарпаття) і Білорусії, — нищення лісів далі продовжується. Привезених лісорубів поселяють на постійно в республіці.

Така політика довела до того, що в Ризі щорічно приписують на постійне мешкання 25—35 тисяч осіб. Загальна кількість мешканців збільшилася у два і п'ять десятих рази, а латишів серед них залишилося в Латвії 1959 року — 62%,

а в 1970 році — 57%; в місті Ризи було 1959 року — 45%, а 1970 року — 40%.

Куди веде така політика, показує наочно доля колишньої Карельської Союзної Республіки. Її вже нема. Її ліквідували тому, що місцеві мешканці становили менше половини всього населення. Тепер Карелія — складова частина Російської Федеративної Республіки. Така сама доля чекає Казахстанську Союзну Республіку і Латвію.

6) Затоплення місцевих мешканців у масі приїжджих росіян, білорусів та українців здійснюється також шляхом розміщення на території Латвії великих військових і прикордонних з'єднань, шляхом будівництва десятків великих санаторій у Латвії, будинків відпочинку і туристичних баз загальносоюзного значення. Ризьке побережжя тепер уже перетворене на курорт союзного значення, і місцевих мешканців там уже нема.

Таку політику в Латвії здійснювали протягом усіх післявоєнних років, і її ще посилили протягом останніх десятих років. Тепер у республіці уже є цілий ряд великих підприємств, де серед робітників, інженеро-технічних працівників і керівників майже нема латишів (наприклад, «РЕЗ», Дізелебудівельний завод, Гідрометприлад та багато інших), є і такі заводи, де більшість робітників латиші, а всі керівники не знають латиської мови (наприклад, радіозавод ім. Попова, Вагонобудівельний завод, Автоелектроприлад, «Рігас аудумс» та інші).

Існують цілі відомства, в яких латишів зовсім мало. Наприклад, у системі Міністерства внутрішніх справ у Ризи працюють близько тисячі п'ятсот працівників, а латишів серед них всього три сотки.

Більше як половина робітників торгівлі не знає латиської мови (51%), а серед керівного складу торгівлі є лише 29% латишів.

Зовсім мало латишів серед будівельників. Близько 65% лікарів, що працюють у міських лікувальних установах, не знають латиської мови і тому часто допускаються грубих помилок, встановлюючи діагнозу та визначаючи засоби лікування.

Усе це викликає слушне незадоволення серед місцевих мешканців.

Здійснюючи перше й основне завдання — збільшувати кількість нелатиського населення в республіці — одночасно створювано умови для розв'язання другого основного завдання — поступово русифікувати все життя в Латвії, здійснювати заходи для асиміляції латишів.

З цією метою здійснюється і провадиться такі заходи:

1) Задоволено вимоги приїжджих збільшити республіканські радіо й телевізійні пересилання російською мовою. Тепер одна радіо-програма і одна телевізійна програма пересилається тільки російською мовою, інші програми — мішані.

Таким чином, майже дві третини всіх республіканських радіо та телевізійних пересилань провадиться російською мовою. Колишній керівник ризького телецентру Елінскис не погоджувався з такими вимогами приїжджих і його за це звільнили з праці.

2) Не зважаючи на те, що в Латвії можна придбати всі загальносоюзні газети, журнали і книги, близько половини періодичних видань у Латвії виходить російською мовою. У Латвії бракує паперу для видань праць латиських письменників, бракує шкільних підручників, але, не зважаючи на це, тут видають твори російських письменників та шкільні підручники російською мовою.

3) Діловодство в усіх республіканських, міських, районних організаціях і в більшості місцевих організацій, а також на всіх підприємствах провадиться російською мовою.

4) За винятком таких колективів, як редакції латиських газет та журналів, латиські театри й навчальні заклади і, частково, колгоспи — всі збори та наради провадяться також російською мовою. Є чимало колективів, де абсолютну більшість становлять латиші, але якщо там є бодай один росіянин, він вимагає, щоб збори провадили російською мовою, і його вимогу задовольняють, а якщо того не роблять, колектив обвинувачують у націоналізмі.

5) У містах і селах створено й далі створюють т. зв. об'єднані школи, дитячі садки та дитячі будинки. Практично це означає, що дитячі садки, будинки і школи з російською мовою навчання як були раніше, так і залишилися, а майже у всіх згаданих закладах і школах з латиською мовою навчання уведено російські групи та класи. Тепер усі педагогічні наради, збори вчителів та учнів, піонерські зльоти провадяться російською мовою. За винятком сільських місцевостей Курземе, Змегалє і Відземе, в Латвії залишилося дуже мало латиських дитячих закладів та шкіл.

6) В усіх середніх спеціальних і вищих навчальних закладах є паралелі з російською мовою навчання.

7) У газетах, через радіо і телебачення, на зборах і в книжках — всюди щоденно проповідують дружбу з росіянами, широко пропагують випадки, коли латиські дівчата одружуються з росіянами або латиші одружуються з російськими дівчатами.

8) У виробництві товарів широкого вжитку цілковито викорінено все національне. Раніш у Латвії, як і в кожній іншій державі, були свої кулінарні страви, свої марки цукерок, шоколаду, цигарок, а тепер лише союзні марки: «Белочка», «Ласточка», «Кара-Кум», «Казбек», «Беломорканал» тощо. У їдальнях, кафе та ресторанах готують страви лише за всесоюзними, тобто російськими, рецептами, національні страви є рідкістю.

9) Латиський народ має чудове свято «Ліго», що його вільно святкували латиші протягом сторіч, ба навіть під час німецько-фашистської окупації. До минулого року це свято

було категорично заборонене. Цього року, хоч нема офіційної заборони, воно не є одначе визнане святом.

10) Існують два підходи до літературної спадщини. Видаються і перевидаються твори російських письменників Л. Толстого, Тургенєва, Достоевського, Гоголя, Пушкіна, Лермонтова та інших, а з латиських письменників дорадянського періоду визнають лише Райніса, Паегле, Вейденбаума і частково Аспазіяс, Блаумана і ще небагатьох.

11) У Ризі є шість адміністративних районів, але жодний із них не має місцевої назви. Їхні назви: Ленінський, Кіровський, Московський, Ленінградський, Октябрський, Пролетарський.

12) У Ризі є вулиці, які мають назви: Леніна, Кірова, Свердлова, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Горького. Є навіть вулиця, яку назвали іменем царського генерала Суворова. Але змінено назви площ і вулиць, які раніше мали національний характер, наприклад, змінено назву бульвару Аспазіяс (Аспазіяс — це найвидатніша латиська поетеса), змінено назву вулиці Вальдемара (Вальдемар — невтомний латиський просвітитель).

13) У Ризі є меморіальний будинок не лише Леніна, але навіть російського узурпатора прибалтійських країн — царя Петра Першого.

14) Відомо, що під час Жовтневої революції латиські стрільці відіграли видатну роль і що в найкритичніші дні Ленін доручив їм охороняти Кремль та його особисто. Під час другої світової війни у складі Червоної армії героїчно воювали дві латиські дивізії та спеціальний авіаційний полк, а тепер латиські військові формації розформували і латиських юнаків навмисно не залишають відбувати військову службу навіть у тих російських частинах в областях, які прилягають до території Латвії, а розсилають по цілому Радянському Союзу, якнайдалі від Латвії.

15) Влада не затверджує репертуару жодного латиського професійного або самодіяльного театру, ансамблю, оркестри або хору, якщо в ньому нема російських п'єс або пісень. В репертуарах російських колективів латиських п'єс або пісень майже не буває.

Можна було б ще продовжувати перелік фактів і явищ, які свідчать про одне і те саме — усе національне використують, провадять насильну асиміляцію, нема рівноправності між народами, культурами, традиціями.

Звісно, можна сказати: а чому мовчать латиські комуністи, чому мовчить народ?

Ми не мовчали. Були спроби протиставитися такій політиці.

Наприклад, колишній перший секретар Ризького міському партії, пізніше заступник голови Ради Міністрів Латвійської РСР, член бюро ЦК компартії Латвії Берклав завжди та всюди виступав проти такої неправильної діяльності і його підтримував до певного часу ряд інших членів бюро

ЦК компартії Латвії та уряду республіки. Але коли їхню думку стала підтримувати вже більшість членів бюро ЦК компартії Латвії, тоді колишній перший секретар ЦК КПРС товариш Хрущов приїхав сам до нашої республіки і прислав до нас тодішнього секретаря ЦК КПРС Мухітдінова. Як наслідок цього Берклава звільнили з посади заступника голови Ради міністрів, виключили зі складу ЦК і бюро ЦК компартії Латвії, вислали з республіки. За підтримку такої позиції, за те, що виступали проти великоросійського шовінізму, проти викривлення марксистсько-ленінської політики, звільнили з праці багатьох провідних діячів...

На керівних постах тепер працюють лише іногородці і латиші, які все життя жили в Росії, а до Латвії прибули лише після другої світової війни; більшість з них латиської мови не знає, або знає погано. Що це так, нехай говорять факти.

Секретарями ЦК компартії Латвії тепер працюють: перший секретар ЦК Восс — латиш із Росії, латиською мовою, як правило, не виступає; другий секретар ЦК Белуха — росіянин із Росії, латиської мови зовсім не знає; секретар ЦК для пропаганди Дрізуліс — латиш із Росії, латиської мови не знає; секретар ЦК для промисловости Петерсон — латиш із Росії, латиську мову знає дуже погано.

Керівництво Ради міністрів: голова Рубен — латиш із Росії, латиську мову знає дуже погано; заступник голови Бондалетов — росіянин із Росії, латиської мови зовсім не знає.

Голова Президії Верховної ради Латвійської РСР — латиш із Росії, латиську мову знає дуже погано, нею не виступає.

Як правило, на керівну працю висувають безпринципових людей, людей без власних поглядів, підлабузників, кар'єристів. Для людей принципових, які мають власні погляди і їх не приховують, — шлях закритий.

Таке становище в Латвії і в такому становищі перебуває місцеве населення і в інших республіках на своїх рідних землях.

Відносно литовців, естонців, євреїв, німців, поляків та інших національних меншостей (за винятком росіян), які жили раніше і живуть тепер на території Латвії, їхньої національної окремішності зовсім не респектують. До 1940 року, тобто до встановлення радянської влади, у Латвії існували для них початкові і середні школи, де навчання провадилося їхніми рідними мовами. Вони видавали своїми рідними мовами газети, журнали, книжки, мали свої клуби, театри, хори та інші культурно-освітні організації. Тепер, не зважаючи на загальновідомі засади марксизму-ленінізму щодо цього питання і не зважаючи на твердження керівників КПРС, що в Радянському Союзі розв'язано національне питання і що всім націям, народам у нас всюди забезпечено цілковиту свободу і рівність — нічого подібного нема. В усіх

республіках для росіян є все, децю є для місцевого населення на їх власній території, а для інших нема нічого. А для 3,5 мільйонів свреїв у Радянському Союзі лише в автономній області видають одну газету і один журнал. Вони не мають ні свого театру, ні клубу, ні будь-якої культурно-освітньої організації, навіть у тих містах, де їх є десятки тисяч.

Шановні товариші! У цьому листі ми коротко висвітлили фактичне становище в Радянському Союзі, лише в одному аспекті — в аспекті національного питання. Але у нас не менш брутално викривляють марксистсько-ленінське вчення про загальнолюдські права і свободу, свободу слова, ленінський стиль праці та інші основні принципи марксизму-ленінізму.

Чому ми Вам про це пишемо? Чому щойно тепер? Чого ми просимо у Вас, що пропонуємо?

Як ми сказали на початку цього листа, — ми стали комуністами вже давно. Коли ми працювали в підпіллі, мучилися в тюрмах і на каторзі в буржуазній Латвії — суть соціалістичної держави, як і все вчення марксизму-ленінізму, ми знали лише теоретично й у всі ідеали цього вчення ми безмежно вірили. Коли ж ми побачили соціалістичну державу (тоді єдину в світі) в дійсності, то ми відразу побачили, що в житті не так, як у вченні. Але ми глибоко вірили, що ці помилки тимчасові...

Ми розуміємо, що жодна компартія не має права втручатись у справи інших комуністичних партій. Але саме щоб забезпечити це, треба спільними силами приборкати того, хто цю засаду порушує. Факти Вам відомі. Крім того: на підставі наших успіхів, невдач і помилок люди світу створюють собі думку про комунізм і соціалізм взагалі. Діяльність Радянського Союзу полегшує або утруднює Вашу роботу. Ось чому ми думаємо, що Ви повинні знати правду про нас і Ви знайдете за потрібне вплинути на керівників КПРС. Ми знаємо — це не легко. До думки інших вони не привикли прислухатися. Вони діють з позиції сили і лише силу визнають. Але вплив Вашої партії у світовому комуністичному русі великий і з Вашою думкою будуть рахуватися. Ми не збираємося підповідати Вам, яким шляхом Ви могли б вплинути на керівників КПРС, але думаємо, що не можна зберегти престижу марксизму-ленінізму, замовчуючи факти викривлення його основних принципів у нас. Якщо керівники КПРС не погодяться негайно покінчити зі згаданою і подібною діяльністю, то їх треба безпощадно викривати і бойкотувати.

Теперішня політика керівників КПРС — згубна для комуністичного руху всього світу.

Липень-серпень 1971

З комуністичним привітом
(Група 17 латвійських комуністів)

(Розповідь в'язня-єврея про перебування в радянських таборах суворого режиму)

Я потрапив до Мордовії кілька років тому. І ось тепер я знаходжуся в одному з десятків мордовських таборів.

Я добре пам'ятаю дорогу з Потьми до місця ув'язнення.

Куди тільки глянеш — скрізь праліси, а вздовж дороги, по одному і другому боці, раз-у-раз з'являються високі огорожі таборів. Виникає враження, що існування людей тут лише пов'язане з таборами. Видно групи людей в арештантській одязі, озброєних охоронців з псами, і тут же поруч побудовані невідомо для кого кліюби, обвішані льозунгами. Та найбільш істотне — це огорожі, огорожі, огорожі.

Таборів у Мордовії дуже багато. В'язні називають їх просто «зонами». Що це таке? Це дільниця, огорожена суцільним, без одної шпарки, високим на два метри парканом. Вгорі на ньому проведений колючий дріт і розташовані вишки, з яких охоронці обсервують всю зону.

Від зовнішнього світу нас ще відділяє т. зв. заборонена смуга, на яку не сміє ступити нога в'язня. Це зорана ділянка землі, огорожена колючим дротом. Тут перебуває військова частина, яка охороняє зону. Бійці тримають варту на вишках, з яких кожної хвилини, як тільки в'язень підійде до забороненої смуги, пронесуться автоматні черги.

У середині зона поділена на мешканеву і робочу. Ми мешкаємо в одно- або двоповерхових бараках. Вони поділені на приміщення, в яких живе від 4 до 12 в'язнів, залежно від табору. Спимо на двоповерхових нарах. Вночі світла не вилучають, щоб можна було за нами слідкувати. Спочатку тяжко привикнути спати при світлі.

Всі в'язні носять однаковий одяг: влітку — полотняні штани і піджак, на зиму видають тоненькі ватянки і шапки-ушанки. Одяг є темного кольору і дуже часто вже ношений в'язнями. Більшість речей від в'язнів відбирають — їх повертають при звільненні. Нам не дозволяють носити власного вовняного одягу, хоч у Мордовії морози часто доходять до 40 ступенів.

Тут у таборах відбувають своє покарання в'язні за різні злочини. Можна зустріти кримінальних злочинців, сектантів, колишніх німецьких карателів і т. зв. «політичних». Але тому що загалом вважається, що в Радянському Союзі немає політичних злочинців, то немає і статей закону, за якими карають за такі злочини. Саме тому людей, засуджених за свої переконання, кваліфікують за радянським законом як кримінальних злочинців. Наприклад, на протязі 1971 року до нас у Мордовію привезли велику групу євреїв, яких судили в різних містах Радянського Союзу за антирадянську діяльність. Я познайомився з багатьма з них і збаг-

нув, що вони хотіли лише одного: виїхати до Ізраїлю. І тому вони опинилися за колючими дротами.

Все життя в таборі підпорядковується вимогам роботи.

У цехах, де затrudнена більшість в'язнів, працюють на дві зміни. Одного тижня люди працюють у першій зміні, наступного — в другій. Перша зміна встає о 6 год. ранку, відтак снідання і о 7 год. 30 хв. «розвод» — себто вихід на роботу. Час праці першої зміни триває від 8 до 16 год. 30 хв., з перервою на обід від 12 до 12 год. 30 хв. Коло 17 год. «розвод» з роботи, опісля вечеря і до 22 год. — дозвілля. Працювати в другій зміні, на мій погляд, є багато тяжче (найгірше представляється кожного тижня). Ось як виглядають години другої зміни: вставання о 8 год. і сніданок, о 12 — обід, о 16 — «розвод» на роботу. Години праці — від 16 до 12 год. 30 хв. ночі, з півгодинною перервою на вечерю о 19 год. З роботи повертасмоь о 1 год. 15 хв., спати йдемо о 1 год. 30 хв. Таким чином, на спання лишається лише 6 1/2 год. Правда, майже всі, хто працює у другій зміні, сплять по обіді аж до «розводу».

Загально вважається, що праця це найбільш істотний елемент у перевихованні в'язнів, тому вона відіграє особливу роллю в нашому житті: і винагорода і покарання в'язнів залежить від того, як вони виконують роботу. Крім того, вона є підставою існування в'язня, бо з зароблених грошей в'язень, з дозволу керівництва табору, може щомісяця купити в «ларку» (таборовий магазин) харчів на 5 карбованців.

В'язнів у мордовських таборах використовують на всіх можливих і найбільш некваліфікованих роботах, незалежно від їх освіти і професійного знання. «Політичних», як правило, приділяють на найтяжчі і найбільш загрозливі для здоров'я роботи. Доказом цього для мене є в'язні євреї. Багато з них мали високу освіту і до арешту працювали в державних установах.

Праця на зенкері, на якому доводиться працювати багатом, одна з найтяжчих. Тут працювали Володимир Могиленев, науковий співробітник, Вульф Залмансон, військовий інженер; його брат Ізраїль, студент Ризького політехнічного інституту; Ашер Фролов, студент Рязанського політехнічного інституту, Шемон Левіт.

Що таке зенківка? У патрон свердлувального верстату вкладають зенкер. Він подібний до свердла, лише з тупим кінцем. Ним не свердлять, лише дещо розширюють отвір. Треба взяти вальницю, поставити у затиск (подібний до лещат), повернути кран. Стиснуте повітря пускає в рух затиск, і деталь стає точно під зенкером. Тоді треба обернути колесо верстату, щоб зенкер опустився вниз і розширив отвір. Розширивши отвір, треба обертати колесо в протилежний бік, тоді зенкер підноситься вгору. Потім затиск звільнюється поворотом крана. Не зупиняючи зенкера, треба вийняти готовий деталь і заложити наступний. І так цілий день. За зміну треба зробити 1 200 деталей. Найбільш небезпечно

виймати готовий і закладати новий деталь. Зупиняти верстат, у цій техніці, не є передбачене. В умовах волі це рахувалося б порушенням техніки безпеки, але не тут. Поранити руку тут дуже легко. Випадки поранення на тому верстаті — річ звичайна. Крім того, з-під зенкера летять гострі гарячі стружки, а працювати в рукавицях невільно (навіть заборонено правилами техніки безпеки), бо як зенкер зачепить рукавицю, вона обмотається навколо нього. До всього сказаного треба ще додати, що бризкає емульсія, яка роз'їдає шкіру, стоїть чад і страшний шум, не тільки від власного верстату, але й загальний.

У Шемона Левіта усі руки дрібно посічені — жах дивитися. А нещодавно він дуже сильно поранив руку, та могло бути й гірше. Нічого, загоїться. Вульфа Залмансона перевели на цю роботу, без жодних пояснень, з технічного відділу, де він виконував інженерську роботу (тільки один з усіх євреїв); Ізраїля Залмансона знову перевели сюди з відділу головного механіка, нібито за неякісну там роботу, хоч він упорювався з своїм завданням добре.

Виконати норму — неможливо, хоч Левіту вже багато не бракує. Норма величезна, але коли її не виконаєш, тебе карають.

Ще гірша робота у т. зв. «аварній» бригаді, де зараз працює Давид Черноглаз, колишній інженер. Кожний з нас боїться попасти на цю роботу. Головне в цій роботі навантажування і розвантажування вагонів — робота сама собою тяжка і небезпечна. Крім цього, на неї можуть полнати вас у кожну пору дня і ночі, також і в неділю.

Легким на перший погляд здається шиття рукавиць у таборовій майстерні. Ці брезентові рукавиці носять робітники далеко поза межами Мордовії. Такі майстерні є майже в усіх зонах. Жінки — політичні в'язні, — яких всіх разом є 14, і серед них Сильвія, сестра Ізи і Вульфа, працюють тільки на тій роботі, але й для них вона дуже виснажлива. А що вже говорити про чоловіків: Арку Хнохе, Йосифа Менделевича, Юрія Федорова, Олексія Мурженка... Треба виконувати дуже великі норми; приміщення погано освітлені, машини постійно псуються, а норму незалежно від усього треба конче виконати, якщо не хочеш бути покараним...

Я працюю на будові разом з Толею Альтманом, Мішею Шепшеловичем, Борею Пензоном, Ароном Шпільбергом. Спочатку вони були підручні — возили тачки з піском, переносили тягарі. Зокрема тяжко було Левові Львовичові Коренблатові, кандидатів фізико-математичних наук, людині кволого здоров'я, яка цілий свій вік працювала в наукових лабораторіях. Крім того, в дорозі до табору Лева Львовича так розстроїло у «воронці» (авто для перевозки в'язнів), що першого тижня він не мав сили встати, на те що виконувати роботу, на яку його погнали.

Наше життя ускладнюють ще мордовські морози, перед якими наша таборова спецодіж нас не охороняє.

У нашому житті треба бути готовим завжди на різні несподіванки: кожного дня можуть перевести на іншу, ще багато тяжку роботу, ось як це трапилося з Толею і Мішею, які зараз працюють на вітряному морозі при бетонозамішувачі. А можуть послати і на прес, як ось Едіка Кузнецова, чоловіка Сильвії. На тій роботі через брак елементарних підстав технічної безпеки трапляється багато нещасних випадків. Таборовий прес не має жодного охоронного загородження. Поковки і заготовки треба закладати, не стримуючи машини. На волі такого не побачиш ніде, але тут, у таборі, дозволене все — адже робітники це державні злочинці.

Більшість всіх родів праці в таборі мають одну і ту саму прикмету — неімовірно великі норми, які вимагають від людини, крім вправи, ще й фізичної сили. Це останнє можливе лише при нормальному харчуванні.

Новакам привикнути до таборових харчів нелегко.

На снідання «суп». Для тих, що виконують норму, дають ще кашу з маргариною і цукром. А що я тої каші не дістаю, то ранком до їдальні не ходжу. На обід — капуняк і каша (або горох, або «рагу» — мало їстівні). На вечерю — шматочок смаженої риби і каша. Зараз, з огляду на епідемію грипу, почали коли-не-коли давати по цибулині. Трохи цибулі продавали і в ларку — але всім не вистачило. Фруктів і городини взагалі не дають і не продають.

Цікаво, що листи, в яких в'язні пишуть, що годують «непогано», цензор повертає адресатам назад і цю фразу викреслює. Крім призначених таборових пайків, в'язень, при умові «доброї поведінки» і виконання норм праці, має право купити щомісяця в ларку харчів за мізерну суму 5 карбованців. Вибір продуктів у ларку дуже малий: маргарина, ковбасний сир, рибні консерви — низької якості, цукерки — ледяники і карамельки, сірий хліб, махорка, джем, а також зубний порошок, конверти і поштові марки. Цей асортимент товарів установлений згори і не був змінений від кількох десятиріч.

Харчування в лікарні багато краще, ніж у таборі, за т. зв. формою 6-б. Засаднича різниця — білий, властиво сірий хліб, компот або кисіль, молоко (250 грамів тижнево); на обід шматочок м'яса (50 грамів денно), щоправда четвертої категорії. Попастися до лікарні, підлікуватись і підгодуватись — мрія кожного в'язня. Це дійсно велике діло.

Таборова лікарня має 120 місць, а всіх в'язнів у таборах суворого і спеціального режимів майже 1 500. Фахівців у лікарні майже немає, за винятком 3 терапевтів, одного хірурга і зубного техника; та вони теж не мають великого досвіду, бо недавно лише закінчили медичні школи. Робочий день лікарів — від 10 до 17 год. Після тих годин, а також у вихідні і святкові дні, медичної допомоги не дістанеш, бо нема дижурного лікаря. Його, а також медсестру і санітарку заступає в'язень, т. зв. фельдшер, який не має медичної освіти.

ти. Так, наприклад, у 7 бараці лікарні фельдшером працює колишній тракторист.

Цікаво, що в лікарні, хоч на роботу не гонять, існує також різниця в режимах: в'язнів суворого покарання призначають на суворий режим, спеціального на спеціальний, цих останніх найчастіше приміщують в одиночних камерах...

Асортимент ліків на медпункті дуже малий, а крім того — ліки перестарілі. Діставати ліки від родини — заборонено...

...Едік Кузнецов від довшого часу мав жахливі болі шлунка, як при шлунковій виразці. Ці страшні болі і блювання добивали його. Але йому ніхто не вірив і його ганяли на роботу; годували таблетками проти дезинтерії, хоч діагнози хвороби ніхто не поставив. Про спеціальну дієту не було й мови, хоч Едік не з'їдав і десятої частини таборової баланди.

Добитися установлення діагнозу — справа дуже складна і часто триває місяцями. Всі звернення до керівництва табору є безуспішні, і тому в'язні, доведені до розпуки, ідуть на голодівку... Щойно по тижневій голодівці Едварда Кузнецова відіслали до лікарні. Після примітивних оглядин хворого, лікар поставив діагнозу — гастрит шлунка, хоч всі симптоми більше промовляли за виразку. Коли здивований Едік попросив, щоб йому зробили рентген, йому «пообіцяли» зробити через місяць. Ніякого лікування не застосовано, йому дають лише таблетки проти блювання. Зараз Кузнецов повернувся в зону в такому самому стані здоров'я, як і перед тим...

Соломонові Дрезнеру два місяці болів зуб, і він не міг добитися до лікаря. Після того, як він отримав вістку про смерть своєї матері, у нього виникло запалення трійничного нерва, яке спричинювало невимовні болі. Начальник медчастини відмовив йому у медичній допомозі, загрозивши штрафним ізолятором. Його змушували виходити на роботу, а тому що він на роботу не йшов, його позбавили права на чергове побачення з родиною. Соломон написав до різних інстанцій кілька скарг про брак медичної опіки і про незаконність покарання. Доведений до відчаю, він проголосив голодівку і проголодував 6 днів. Його викликали до спецчастини і заявили, що він підбурювач, має поганий вплив на інших в'язнів і загрозили новим покаранням.

У Якова Михайловича Сусленського заболіло серце. Це сталося в неділю 5 грудня. Я сам був свідком, як йому стало погано. Звичайно, на другий день рано він пішов до медчастини (на роботу він мав іти у другу зміну). Він хотів, щоб йому дали якісь ліки і звільнили від роботи бодай на один день. Начальник медчастини фельдшер Сторова сказала йому: «Треба менше вивчати єврейську мову», і звільнення не дала. Я здивувався, побачивши його, але ще більше здивувало мене те, що він мені розказав.

Після роботи пішов у медчастину Могілевер, щоб перевірити, чи дійсно так було. Факти перевищили всі його сподівання. Завідувачка, хоч дещо збентежено, повторила спокійно все, що сказала Яші. Владік пригадав Єгоровій статтю 123 Конституції СРСР про расову і національну рівність і статтю 74 КК РСФРР про порушення тих рівностей. На запит звідки їй відомо, що Сусленський вивчає єврейську мову, вона простодушно відповіла: «Ви гадаєте, що оперативна частина нас не інформує?»

Що правда, то правда. Вона не тільки інформує, вона остаточно вирішує, чи, наприклад, візьмуть людину в медчастину на лікування, чи ні. Ось Яшу вже два рази викреслили зі списків. Він написав скаргу на погану медичну обслугу до прокурора СРСР.

Не тяжко уявити собі, як така медична опіка відбивається на здоров'ї людей; щоб тебе лікували, треба раніше виявити свою «добру поведінку» — беззаперечне підпорядкування всім правилам і виконання всіх робочих норм. Щось не так — немилуче покарання.

Можливості кар в таборі невичерпні — від позбавлення права на черговий лист аж до продовження речення ув'язнення. Позбавлення права на отримання бандероль і пачки — це теж один із засобів покарання. До речі, це єдине джерело додаткового харчування, а діставати пачки в'язні можуть лише після відбуття половини речення — незалежно від того, який він довгий, і лише одну на рік, вагою 5 кг. Бандеролі вагою 1 кг. можна отримувати два рази на рік, уже від першого дня ув'язнення. В них можна посылати лише сухі продукти — бублики і сухарі — все інше заборонено. В'язні-євреї кілька разів діставали бульйонні кубики, але на них прийшла скоро заборона, мовляв, це не сухий, а м'ясний продукт, а м'ясо заборонене. Шоколяда також заборонена, як «стимулюючий засіб». Та втрата права на отримання навіть таких злидених посилок ускладнює і так тяжке життя в'язня.

Ще більша кара — це позбавлення права на побачення. Для в'язня листування і побачення це символ, знак і доказ нерозірваних взаємин з тими, що лишилися на волі. Зрозуміло, що на день побачення в'язень чекає нетерпляче і з зворушенням, заздалегідь підготовляючи себе до нього, незалежно, чи воно є на три доби з можливістю прожити їх разом з родиною, чи лише на чотири години в присутності наглядачів.

Під час побачення вихід на роботу не обов'язковий — за розсудом начальства — і кримінальники, колишні карателі, як правило, дістають 3 доби на побачення і ніхто їх на роботу в ті дні не відправляє. Та я ще ніколи не бачив, щоб в'язня-єврея в дні його побачення не витаняли на роботу, обкрадаючи йому і його родині дорогоцінний час.

У 1971 році таких обмежень зазнали Арон Шпільберг, Давид Черноглаз, Віктор Богуславський, Лассаль Камінський,

Юрій Федоров, Анатолій Альтман і взагалі всі євреї. Ці і так короткі побачення скорочують ще такою незрозумілою, бездушною жорстокістю. А треба ще взяти до уваги, що родичам здебільшого доводиться їхати тисячі кілометрів.

Наглядачі обходяться з відвідувачами неймовірно брутально, з глибоким презирством, при чому вони свідомі, що їх за це ніхто не покарає. І справді, звичайно ніхто не протестує, а то ще чого доброго скоротять так довго очікуване побачення. Скарги на наглядачів таборовому керівництву ніколи не дають наслідків.

Наглядачі-жінки, різні Маші й Наді, почувають себе господинями ситуації. Перед побаченням вони брутально обшукують відвідувачів. І тут ніхто не протестує, кожний боїться, щоб не скасували побачення. Так було з жінкою Чорноглаза, Камінського і з родичкою Кузнецова — їх обмацували, вивертали кишені, розпорювали торбинки, — шукаючи за зброєю, алкогольними напоями, наркотиками й отрутою і забираючи цигарки, харчі, листи, зокрема з Ізраїлю, — речі, з погляду наглядачів, «кримінальні», бо нічого іншого родичі ув'язнених євреїв з собою не привозять. Але процедура обшуків завжди така сама.

Часто-густо позбавляють права на побачення за т. зв. «провини», наприклад, за невиконання норми праці. За це не дали чергового загального побачення Ізраїлеві Залмансонові. Спершу попередили його, але що він і далі виконував норму лише на 70—80 відсотків, його покарали. Це саме чекало і Аліка Мурженка: він також два дні не виконав норми, і йому заборонили побачення з родиною на 1972 рік. Він оголосив голодівку і голодував 27 днів! На доказ солідарности з ним голодували 14 днів Федоров і Кузнецов. Алік, вже майже у смертельному стані, перервав голодівку лише тоді, коли прокурор з Саранська пообіцяв йому замінити кару на якусь іншу.

Едік Кузнецов не має близької родини (мати прикована хворобою до ліжка), і тому він особистих побачень не має, а родина його дружини Сильвії Залмансон на кількадевні побачення з ним права такого не має. Коли б він дістав дозвіл на загальні побачення з ними, то бодай два рази на рік міг би зустрінутися з рідними. Але й це зароблено. Здавалося б, Едікові повинні дати право на особисте побачення з дружиною, яка є в таборі лише кілька кілометрів від нашого, але й тут виявилися перешкоди майже неможливі до побороення. Зараз керівництво табору вимагає від них оригінальної метрики шлюбу, хоч у всіх документах Сильвія і Едік, якраз на підставі тієї метрики, записані як чоловік і жінка. Але зачіпка є, і ось уже майже рік, як вони не можуть дістати дозволу на побачення.

Всю кореспонденцію в'язнів точно перевіряють, при чому лікаря в кожній зоні нема, але кожна зона має цензора.

В'язням заборонено писати про життя в таборі, про порядок дня, про харчування. Кореспонденція мусить бути чисто особистого характеру, бо інакше листи взагалі не висилають або повертають адресатові частинно або цілковито позамазуваного. Ще більшою підлотою є те, що політичним в'язням часто не доставляють листів від родини, хоч вони своїм змістом не суперечать приписам цензури. Це робиться з метою, щоб в'язня морально пригнобити, мовляв, всі про тебе забули. Зараз відомо, що листи дружини Черноглаза нищать; Федоров і Кузнецов не дістають листів від родини вже два місяці, хоч листи їм шлють. З другого боку, листи з таборів не доходять до родин на волі, а адміністрація табору звичайно запевняє, що вона тут непричетна.

У таборі провадять широку виховну роботу, хоч тяжко зрозуміти, пощо виховувати євреїв, які бажають раз на все покинути СРСР, в душі советської моралі. Щотижня відбуваються політзаняття, на які, хочеш чи не хочеш, іти мушиш, бо будеш покараний.

Заняття провадить «вихователь», він рівночасно «отрядний» (всі в'язні поділені на загони-«отряди»). Він уважно слідкує за присутністю і активністю кожного в'язня на політзаняттях.

До процесу виховання належать постійні образи національних і релігійних переконань євреїв. Пригадую, як різними способами гнобили Йосифа Менделевича і забороняли йому носити ярмолку, що для релігійного єврея рівнозначне зі смертю. Язар Трахтенберг не міг відмовити молитви в річницю смерті матері, бо йому не дозволили отримати з дому біблію і молитовника, щоб він, мовляв, не провадив релігійної пропаганди.

З метою виховування в'язнів забронено отримувати книжки від родичів і знайомих. Книжки можна замовляти лише через організацію «Книжка-поштою». Замовлення на літературну творчість здебільша залишається на столі цензора, хоч логічного пояснення на це немає. Чому властиво не вільно в'язням читати виданих в СРСР книжок? До речі, газет з інших дружніх соціалістичних країн передплачувати не вільно.

Хоч як це смішно звучить, але найбільші претенсії до євреїв є за вивчання ними єврейської мови. Капітан Пічугін провадив на цю тему розмову з Могилевером. На питання чому вірмени, українці, литовці і інші в'язні можуть вивчати рідну їм мову, начальник оперативної частини відповів: «Вони належать до своєї нації, а ви ні». І пояснив: «Ви російські євреї і повинні говорити по-російськи». Під час розмови капітан Пічугін образливо говорив про єврейську мову і письменство, ображуючи людську і національну гідність Владіка.

Про мерзотну подію з Яковом, якого не прийняли на лікування до лікарні, бо він займається вивченням єврейської мови, я вже розповів. Пощо і кому все це потрібне — тяжко зрозуміти. В'язні інших національностей таких випробувань не зазнають.

Намагання вивчити єврейську мову і літературу, майор Сорокін з 19 табору назвав «сіонізмом», а це, в умовах антисемітської кампанії, треба приймати як погрозу. Проте, євреї, мабуть, готові перетерпіти все, а все ж таки не відступити від своєї мети.

З російської переклала Н. І.

СРСР напередодні 50-ліття

Мирослав Прокоп

У Радянському Союзі розгортається кампанія підготовки святкування 50-річчя утворення СРСР. Хоч до самих роковин (30 грудня ц. р.) ще декілька місяців, уже сьогодні виглядає, що своїм розміром, галасом і, треба додати, забриханістю, цьогорічні святкування перевищать гураган пропаганди й агітації, що навістив народи Радянського Союзу два роки тому, коли відзначали сторіччя від народження Леніна, і в 1967 році, коли святкували роковини жовтневої революції.

Офіційно усе почалося від проголошення в радянській пресі 22 лютого ц. р. «Постанови ЦК КПРС про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». «Постанова» — це, з одного боку, ніби підсумки півсторічного існування СРСР і перспективи його розвитку, з другого — директиви до виконання, що їх ЦК КПРС дає підлеглим йому партійним і державним органам.

Почнімо від тієї другої справи, бо вона дає уявлення про розміри запланованої на цілий рік афери. Ось дещо з цього документу (за газетою «Правда» від 22 квітня ц. р.):

«Центральний Комітет КПРС постановляє:

«Всім партійним, радянським, громадським організаціям, трудовим колективам розгорнути підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік як великого всенародного свята єднання, дружби і братерства націй та народності нашої країни, що будують комуністичне суспільство, торжества ленінської національної політики КПРС, пролетарського інтернаціоналізму.

«ЦК компартій союзних республік, крайкомам, обкомам, окружкомам, міськомам, райкомам партії, первинним партійним організаціям розробити плани підготовки до 50-річчя утворення СРСР і на їх основі розгорнути широку організаторську та політичну роботу в кожній республіці, краї, області, окрузі, місті, районі, в кожному трудовому колективі. Передбачити проведення зборів, присвячених цій даті, на підприємствах, будовах, у колгоспах і радгоспах, установах, учбових закладах, військових частинах та підрозділах...

«Редакціям газет 'Правда', 'Известия', 'Социалистическая индустрия', 'Сельская жизнь', 'Советская Россия', 'Экономическая газета', 'Труд', 'Комсомольская правда', журналів 'Коммунист', 'Партийная жизнь', 'Политическое самообразование', 'Агитатор' та інших центральних газет і журналів,

ТАРС, Державному комітетові Ради міністрів СРСР для телебачення і радіомовлення та його місцевим органам, редакціям республіканських, крайових, обласних, міських і районних газет та журналів організувати широке висвітлення підготовки до 50-річчя СРСР, успіхів ленінської національної політики, її міжнародного значення...

«Інститутів марксизму-ленінізму, Академії суспільних наук і Вищій партійній школі при ЦК КПРС, ВЦПС, ЦК ВЛКСМ, Академії Наук СРСР, Міністерству культури СРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Міністерству освіти СРСР, Міністерству юстиції СРСР, Державному комітетові Ради Міністрів СРСР для телебачення і радіомовлення, Комітетові для преси при Раді Міністрів СРСР, Комітетові для кінематографії при Раді Міністрів СРСР... правлінням Спілки письменників СРСР, Спілки художників СРСР, Спілки композиторів СРСР, Спілки архітекторів СРСР, Спілки журналістів СРСР здійснити потрібні заходи у зв'язку з 50-річчям утворення СРСР, передбачивши зокрема: підготовку і видання політичної, наукової та художньої літератури; теоретичні конференції, наукові сесії, виставки, фестивалі; підготовку і випуск фільмів...»

І так далі, і так без кінця.

Очевидно, щоб провести таку гігантських розмірів кампанію, що має тривати впродовж цілого майже року, треба буде витратити мільйони годин праці, зжигати тонни паперу (що його постійно не вистачає в країні перемішного соціалізму), прийдеться розтратити мільйони карбованців, що їх з'їсть армія партійних бюрократів за довгі місяці їхньої праці. За той час ті люди виголосять тисячі агітаційних промов і лекцій, яких однак ніхто серйозно не слухатиме, напишуть тисячі брошур, розвідок чи навіть кандидатських і докторських дисертацій, які також слави науці не принесуть. Ясно, що в акцію «стихийно» включаться письменники, мистці й інші діячі культури, які з приводу святкувань напишуть численні твори і картини, що своєю літературною чи мистецькою вартістю не переживуть роковин, яким вони присвячені (згадати б тільки подібну продукцію масової макулятури під назвою т. зв. ленініани в 1970 році!).

Стільки про розміри підготовки до святкувань. А тепер про їхній зміст.

ЧИ СРСР — ЩЕ ФЕДЕРАЦІЯ «СУВЕРЕННИХ» РЕСПУБЛІК?

Як відомо, утворення СРСР в 1922 році було завершеним довгої відвертої і закулісної боротьби між представниками неросійських республік, зокрема України, які змагалися за те, щоб зберегти максимальну незалежність від Росії, і речниками імперського централізму, що хотіли ліквідувати

дотогочасні міждержавні договори неросійських республік з Російською СФРР і включити їх у російську федерацію. Цю другу концепцію заступав Сталін, як офіційний речник Москви, висуваючи тези т. зв. автономізації, що їх він протиставляв концепції союзу держав, яку боронили делегати неросійських республік. Остаточо було прийнятий компроміс, в результаті якого союзні республіки зберегли частину їхніх дотогочасних прерогатив, але СРСР творився як одна союзна держава.

Баталії, що тоді велися за характер нового державного твору, що ним став СРСР, знайшли дуже живий відгук у радянській літературі 20-их і 30-их років. Коли прийшло до закріплення персональної диктатури Сталіна, до речі, явища, яке в Радянському Союзі наростало паралельно з зростанням російського великодержавного шовінізму, багатьом діячам неросійських народів пригадали їхній опір централістичним тенденціям Москви. Клясичним прикладом цього може служити м. ін. безоглядне цькування Миколи Скрипника, як одного з провідних учасників конституційних дебат і обoronців максимальних прав неросійських республік. Йому закидали мало що не намагання взагалі відірвати Україну від Радянського Союзу.¹ Конституційні питання були також дискутовані перед прийняттям конституції СРСР у 1924 році, а навіть з приводу т. зв. сталінської конституції в 1936 році, доповнень до конституції в 1944 році, а також у 1950-их роках, під час критики сталінізму. Час від часу ці питання виринають також тепер на сторінках фахової літератури в Радянському Союзі.

Цікавим феноменом конституційних дискусій і змін є виразна тенденція применшувати права союзних республік і щораз більше централізувати владу в Москві. Правда, зовні воно виглядає деколи інакше. Наприклад, згідно із зміною конституції СРСР, що її схвалила Верховна рада СРСР законом від 1 лютого 1944, союзним республікам привернули право нав'язувати дипломатичні взаємини з іншими державами та мати власні військові з'єднання. На ділі однак та ухвала залишилась на папері, якщо не рахувати членства УРСР і Білоруської РСР в Об'єднаних Націях, значення чого, зрештою, мінімальне. Після смерті Сталіна голосною була справа т. зв. поширення прав союзних республік, творення республіканських міністерств освіти і юстиції, переведення у відання республіканських урядів більшості заводів, розміщених на територіях республік і т. д. Але швидко тому курсові децентралізації поклали кінець. Поворот до минулого виявився вже за Хрущова (наприклад, утворення Верховної ради народного господарства СРСР у березні 1963, що силь-

¹ І. Жигалев: «Скрипник проти СРСР як єдиної союзної держави». «Радянська Україна» ч. 1, січень 1934, стор. 13—21. С. Диманштейн: «Создание СССР и его значение». «Революция и национальности», ч. 12, 1932, стор. 9.

но обмежило права республік), а загострився у ще більшій мірі після його упадку. Сьогодні, наприклад, уряд УРСР має тільки шість таких «важливих» республіканських міністерств: автомобільного транспорту, будівництва шляхів, комунального господарства, місцевої промисловости, публічних робіт і соціального забезпечення.

З аспекту державно-правних позицій союзних республік важливе ще таке. На 22 з'їзді КПРС у 1961 році, коли приймали нову програму партії і дали міцний поштовх для політики т. зв. злиття націй, заторкнули також питання державно-правного характеру. Але зробили це в дуже своєрідний спосіб, — проголошуючи тезу про зникання значення кордонів між союзними республіками! Логіка такої тези може бути тільки одна: якщо кордони між республіками втрачають своє значення, то треба думати, що одного дня вони зникнуть зовсім, а СРСР перестане бути федерацією формально існуючих окремих республік і перетвориться на унітарну державу чи евентуально на федеративну республіку типу Російської СФРР. Такий плян мали російські шовіністи не тільки в період творення СРСР, але, як побачимо далі, його обережно зондують також сьогодні. На свій лад така думка просувається також у «Постанові» ЦК КПРС до 50-річчя СРСР. Такі тенденції дозволяють ставити питання: чи те, що сьогодні називається союзні республіки СРСР, існують юридично і в політичній літературі, хай тільки за назовництвом, як «суверенні» державні твори? На ділі, вони, очевидно, давно державних атрибутів не мають.

НАГОЛОС НА «НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ» ПАРТІЇ, А НЕ НА «ДЕРЖАВНОСТІ» СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК

У зв'язку з такими питаннями особливо мусить вражати читача «Постанови» обмеження, а то й цілковите нехтування проблемами юридичного аспекту СРСР, як федерації ніби окремих республік і дуже міцне наголошення того, що популярно називається — національна політика партії. Таким чином, у «Постанові» зникають такі поняття, як компетенції союзних республік, взаємини республіканських урядів з урядом СРСР, а перед читачем виринає одна, правда, «багатонаціональна держава» (на цьому кладеться сильний акцент), яка з природи речі мусить розв'язувати у себе питання взаємин між поодинокими народами і національностями, як, скажімо, це робить кожна інша держава, що має національні меншості. А що СРСР «буде комунізм», при якому мають зникнути окремі нації (сьогодні ясно, що всі, за винятком російської), то для чого цей «природний процес» до об'єднання і злиття гальмувати такими питаннями, як компетенції окремих республік, про які і так XXII з'їзд КПРС декретував, що кордони між ними втрачають значення?

У світлі такого мислення не випадковим є те, що, наприклад, у цілій «Постанові», що займає півтори сторінки газети «Правда» (бл. п'яти тисяч слів), тільки один раз вжито слова «суверенітет» стосовно союзних республік, і зроблене це в історичному контексті, отже у відношенні до періоду творення СРСР. Це звучить так: «Добровільне вхідження радянських республік до Союзу РСР було яскравим виявом їх соціалістичного суверенітету і забезпечило його надійні гарантії».

Рівночасно ця скромна данина «суверенітетові» республік йде з іншою, дуже вимовною сугестією про неросійські республіки, мовляв, «ставши на шлях побудови соціалізму, вони дедалі тісніше згуртувалися навколо Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, яка була свого роду прообразом Союзу РСР». Це говорить про період підготовки творення СРСР, коли, як було вже згадано, велася завзята конституційна боротьба між неросіянами і російськими централізаторами. Ясно, що тодішня РСФФР не була ніяким «прообразом», і вони якраз проти того боролися, щоб їх Москва звела до статусу автономних республік Російської Федерації. Коли таку гіпотезу сьогодні висувують у «Постанові» з приводу 50-річчя СРСР, то це не тільки свідомо фальшивка, але фальшивка з виразним політичним спрямуванням у сучасність. Бо коли, за логікою вождів КПРС, неросійські народи 50 років тому «прообразом» для себе бачили автономію в рамках РСФФР, то сьогодні, коли вже усі народи ближчі до «комунізму» і до злиття в одну націю, такий «прообраз» мусів би їм ще більше відповідати.

Логічно отже, що в «Постанові» багато пишеться про «найтісніший союз» народів СРСР в рамках одної багатонаціональної держави, бо, мовляв, «без тісного союзу радянських республік неможливо забезпечити неухильне зростання добробуту трудящих, всебічний розвиток культури всіх націй та народностей країни». (Постає питання, як розвиваються народи, що не мають щастя бути в складі СРСР?). Щобільше, у «Постанові» — чи не в мільйонний раз у радянській пропаганді — повторюється ідіотична фраза про те, що «без найтіснішого союзу радянських республік неможливо відстояти їх існування перед лицем світового імперіялізму». А в той же час кожному школяреві відоме, що після першої світової війни незалежності частини східноєвропейських і південноєвропейських та балтицьких народів не проковтнули імперіялісти Заходу; це зробили після другої світової війни якраз московські «інтернаціоналісти». Відоме також, що малосінька Албанія досі існує як самостійна держава, а спробу Чехо-Словаччини звільнитися від прямого диктату Москви, задушили радянські танки.

Таким чином у «Постанові» основний акцент покладений на «одну державу» і на «найтіснішу єдність» союзних республік в її рамках. Якщо ж ідеться про «державність республік», то про це в одному місці «Постанова» каже, що в

СРСР «забезпечено всебічний розвиток у нерозривній єдності союзної державності і національної державності на основі принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму радянської соціалістичної демократії». Таке трактування позиції республік у «Постанові» далеко відбігає від того, як з'ясовували це питання в СРСР у минулому. Вимовним у цьому відношенні є, наприклад, інший, не менше важливий, ніж «Постанова», офіційний документ партії, голосні в свій час «Тези» до 300-річчя Переяславського договору, роковини якого урочисто відзначили в Радянському Союзі в 1954 році. Про утворення СРСР там говорилося так: «У грудні 1922 року, на Першому Всесоюзному з'їзді рад на основі добровільності і рівноправності радянські республіки об'єдналися в Союз Радянських Соціалістичних Республік із збереженням за кожною союзною республікою суверенних прав самостійної держави, яка має свої найвищі органи влади, свою територію, свою конституцію, своє законодавство».²

Дехто може сказати, що і такі фрази про «самостійну державу» ніякого значення не мають, бо кінець-кінцем багато прав записано за республіками в їх конституціях, а користь з цього ніяка. Але воно не зовсім так. Також у радянській дійсності, де закони говорять одне, а влада робить інше, частина з того, що офіційно пишеться в постановах партії, деяке значення таки має, зокрема для поневоленого народу. Формально записані закони чи тези партії можна використовувати для боротьби проти великодержавного шовінізму чи проти топтання громадянських прав, навіть якщо цей аргумент не завжди успішний, і тих, хто такі права боронять, зустрічають репресії. Проте факт, що, наприклад, українські дисиденти діяли виключно в рамках обов'язкових законів, дає їм кращі можливості оборони. З цієї також причини сучасне затушковування в офіційних радянських документах хоча б формальної окремішності союзних республік і рівночасне випинання «тісного союзу», «одної держави», писання про «заникання кордонів» між республіками шкідливо впливає на пересічного громадянина неросійських республік, який щодня зударяється в житті з хвилею російського шовінізму. Це рівночасно посилює шовіністичні настрої серед росіян і місцевих ренегатів.

ПЕРШОЧЕРГОВЕ ЗАВДАННЯ: ЗЛИТТЯ НАЦІЙ

Однак авторам «Постанови» ЦК КПРС з нагоди 50-річчя СРСР ідеться не тільки про максимально «тісний союз» республік, але у ще більшій мірі про те, що вони називають «неухильне зближення всіх націй». Вони пишуть: «Найтісніша єдність, всебічний розквіт і неухильне зближення всіх націй і народностей Радянської країни визначаються приро-

² «Радянська Україна», 12 січня 1954.

дою нашого ладу, виступають як об'єктивна закономірність розвитку соціалізму».

Окреслення «розквіт націй», якщо йдеться про неросійські народи СРСР, можна залишити на боці. Ця фраза падає в офіційні документи ЦК КПРС і в інші писання як своєрідний примусовий асортимент. Бо важко уявити, щоб «всебічного розвитку» неросійським народам бажали ті, хто не приховує своєї радості з приводу того, що, наприклад, численні неросіяни відрікаються рідної мови, значить, стають ренегатами, або ті, хто пляново русифікує і переміщує населення неросійських республік. Те, натомість, що у процитованій тезі важливе, — це проповідь своєрідного детермінізму в питанні «неухильного зближення націй», мовляв, це закон суспільного розвитку, цього вимагає перемога комунізму в СРСР, отже — того неросіянам ніяк не оминати. З історії Радянського Союзу відоме, що догми суспільного розвитку і критерії того, що потрібне для перемоги комунізму, дивним-дивом поєднуються з імперіальними інтересами Росії. Ще в 20-их роках Сталін поставив тезу, що діяльність закордонних комуністів оцінюється в залежності від їх ставлення до кожочасних зигзагів закордонної політики СРСР. За таким законом також неросійські народи мали б покоритися вимозі «неухильного зближення», що на ділі означає лихозвісне «злиття» в одній російській нації.

Цікаве, однак, що самі автори «Постанови» власного окреслення «злиття націй» до цього документу не впроваджують. Це непоганий знак для неросіян. Москва відчуває, що озлоблює і викликає опір. Алеж, з другого боку, керівники КПРС не могли зовсім обійтись без того, що є їх кінцевою метою, отже треба було шукати якогось виходу. Тут, як звичайно, в пригоді став сам Ленін. У нього, як відомо, можна пригорщами черпати хоч які цитати: і такі, в яких він клянеться визнавати суверенність неросійських народів (аж до відокремлення включно!), і такі, в яких він проти «дрібних держав»; такі, в яких він виповідає війну російському шовінізмові «не на життя, а на смерть», і такі, в яких він схвалює царську колонізацію і русифікацію українського Донбасу. Таким робом і для «Постанови» знайшлася відповідна цитата «вождя», і вона в ній записана: «Ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття націй, але дійсно на демократичній, дійсно інтернаціональній базі, не мислимій без свободи відокремлення».

Про те, як Ленін розумів «демократію» і «відокремлення», історія вже давно своє слово сказала, отже зайве було б на цьому зупинятися. Те, що натомість інтересує сучасних керівників КПРС, — це теза Леніна про злиття націй, і тому вони його устами це поняття впроваджують в «Постанову».³

³ Цікавий деталь: Цієї тактики цитувати згадане чи подібні висловлювання Леніна про «злиття націй» вживають тепер також різні теоретики національного питання в СРСР. Це звучить

Крім цього, просунувши так тезу про «злиття націй» в офіційний документ з приводу 50-річчя СРСР, автори «Постанови» дають також власне поняття, що, мабуть, в їхньому розумінні мало б стати новим надбанням теорії радянської національної політики. Вони говорять про «багатонаціональний народ». Це звучить так: «50-річчя утворення СРСР — велике свято нашого багатонаціонального народу». Таким чином, побіч поняття «радянський народ», який канонізували на 22 з'їзді КПРС в 1961 році разом зі «злиттям націй», хоч, правда, вживали ці поняття також давніше, тепер маємо ще «багатонаціональний народ».⁴ Звичайно, історично, духово-культурно чи навіть мовно — це такий самий абсурд як і поняття «радянський народ». Але в мисленні асиміляторів з ЦК КПРС це ніби послідовно. Після того, як вони звели СРСР (федерацію, але все таки окремих республік з сякими-такими компетенціями принаймні в 1920-их роках) до поняття «багатонаціональної держави», тепер вони пропонують наступний крок, себто «багатонаціональний народ». Вони забувають, що в історії існували багатонаціональні імперії чи держави (їх доля — відома), але багатонаціонального народу не було. Правда, радянські теоретики кажуть, що це можливе на базі соціалістичної економіки. Звичайно, економіка тут ні при чому або принаймні її роля не вирішальна. Саме життя переконує, що не тільки в капіталістичному, але також і в соціалістичному таборі національна ідея є жива і динамічна. Можна навіть сказати, що національна ідея сьогодні роздирає соціалістичний табір зсередини. Це кидає деяку тінь на сподівання керівників КПРС здійснити пляни, що їх вони відтверто або завуальовано виклали в їхній «Постанові» з приводу підготовки 50-річчя Радянського Союзу.

Коротко ще про це останнє питання, що, зрештою, вимагало б окремої статті.

ПЕРСПЕКТИВИ

Сьогодні видно, що у своїх плянах довести до перетворення СРСР на унітарну державу і, що важливе, ліквідувати національне питання засобами асиміляції, російські шовіністи стосують насамперед такі засоби, як перемішування населення, з різними побічними результатами цього, наприклад, мішані подружжя; русифікацію різних галузей життя

наче відповідь неросійським, зокрема українським дисидентам, ось вам Ленін, про принципи національної політики якого ви постійно пишете. Діло однак у тому, що Ленін справді писав також чимало такого, на що можуть посилатися сучасні неросійські критики національної політики КПРС.

⁴ Досі звичайно говорили про «радянський народ» як «нову історичну спільноту людей різних національностей Радянського Союзу».

неросійських народів; максимальну централізацію управління державою і под.

Як свідчить надрукований на іншому місці цього числа нашого журналу «Лист 17 латвійських комуністів», переміщення населення, точніше — поселення російських і русифікованих бюрократів, а рівночасне висилання місцевого населення в Росію або в інші республіки, — це, мабуть, найстрашніший засіб політики «злиття націй». Він позбавляє неросійські народи їхньої національної території чи зменшує її. Така політика керівників імперії страшна не тільки для малочисельних народів, як латвійці, але також і для України. Пригадаймо хоч би сучасний стан промислових областей, зокрема Донецької і Ворошиловградської, або факт, що між 1959 і 1970 роками число росіян на Україні зросло з 7 млн до 9,1 млн та що за той самий період збільшилася з 2 до 3 мільйонів кількість українців, які задекларували, що їхньою рідною мовою є російська.

З цими явищами є очевидно пов'язана друга метода політики Москви в неросійських республіках: русифікація партійного, державного, наукового, мистецького життя і навіть побуту, а з другого боку, тотальна централізація влади. В результаті такої централізації мільйон ниток в'яжуть будь-яку галузь життя неросійських республік з центром імперії. Таким чином у пересічного громадянина України, Білорусії, балтицьких республік, незалежно від того, чи він перший секретар партії, чи голова республіканського уряду, чи звичайний робітник, — витворюється переконання, що за всякими рішеннями треба звертатися до Москви, бо там є ті, за ким останнє слово. Так утворюється психологічний комплекс взаємин між імперією і провінцією. Він зокрема шкідливий для неросіян не так у державно-адміністративному, як у духово-культурному відношенні.

З другого боку, однак, як вчить історія усіх багатонаціональних імперій, зрештою і самого СРСР — на тлі таких явищ родиться опір поневоленого народу. Про нього на сторінках радянської преси, в публічних виступах, в офіційних документах партії пишуть і говорять не менше, як про пляни «неухильного зближення» чи «злиття» націй. Чимало про це є також у самій «Постанові» з приводу 50-річчя СРСР. Зрештою, для чого треба було б писати довгі партійні трактати, для чого підготовляти гігантських розмірів кампанію, для чого батожити народи СРСР до нових «моральних піднесенень», зборів, зобов'язань, заяв вірності партії, засуджування «націоналістичних пережитків», — якби ті, хто такі кампанії організують, не відчували і не знали, що проти брехні про т. зв. справедливе розв'язання національного питання в імперії піднімається, росте і виявляє себе у щоденному житті велика хвиля самооборони і боротьби неросійських народів Радянського Союзу?

Ледве була проголошена «Постанова» ЦК КПРС, а вже 11 березня газета «Правда» у передовій перестерігала: «Интер-

національне виховання — одне з центральних завдань партії у формуванні духового обличчя нової людини... Комуністи всіх республік бачать своє завдання в тому, щоб активно спричинитися до формування й розвитку у трудящих почуття одної родини. Проте ще зустрічаються факти недостатньої уваги до цієї важливої ділянки ідейно-виховної діяльності... Треба розвивати у кожного радянського патріота воїнничу непримиренність до націоналістичних забобонів... Виховуючи трудящих у непохитній вірності ленінським принципам дружби і братерства народів, партія закликає вести непримиренну боротьбу проти тенденцій до національної обмеженості і виключності, до ідеалізації минулого...»

А один з керівних сьогодні теоретиків національного питання, М. Куличенко, що завідує сектором теорії нації і національних взаємин Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС у Москві, недавно писав, що на з'їздах республіканських партій, які попередили XXIV з'їзд КПРС у квітні 1971, були викриті серйозні помилки та втрата «клясового підходу» неросіян до їхньої історичної традиції, до усього, що національне; що серед неросійських народів існують нездорові тенденції величатися тим, у кого з них довша історична традиція». ⁵

Цікаве для оцінки опору неросійських народів політиці злиття націй також те, що навіть ті, хто з неросіян у ній бере участь, а часто також і росіяни, дуже часто в зовсім різний спосіб інтерпретують це явище. Недавно А. Є. Мординов, що завідує катедрою філософії Якутського університету, виступив з гіпотезою, що т. зв. зближення народів СРСР ніяк не можна відділити від злиття, що по суті вже сьогодні відбувається злиття націй Радянського Союзу, але це злиття може охоплювати тільки політику, соціально-економічну сферу життя народів й ідеологію. Тут вони, значить, «зливаються», стають однаковими. Натомість, пише він, «у галузі мови, різних форм національної культури, у способі життя, у сфері традицій, звичаїв, національного характеру і т. п. можна говорити тільки про зближення, а не про злиття націй». ⁶ Мординов пише про поширення російської мови серед неросіян, називає її їх «другою рідною мовою», але рівночасно боронить розвиток рідної мови неросійських народів. Він каже, що «ні один народ ніколи не створив і не розвинув своєї культури не-рідною для нього мовою». ⁷ Знаменне те, що інший дослідник, І. П. Цамеріян, критикує Мординова за його ставлення знаків рівняння між зближенням і злиттям

⁵ М. И. Куличенко, Развитие наций и национальных отношений в СССР на современном этапе. «Вопросы истории», ч. 9, 1971, стор. 13.

⁶ А. Е. Мординов, Актуальные проблемы развития межнациональных отношений в СССР. «Вопросы философии», ч. 6, 1971, стор. 29.

⁷ Там само, стор. 31.

народів і каже, що «процес зближення націй ніяк не можна інтерпретувати як їх злиття».⁸ Він також відкидає погляд, що його висловив І. М. Кислицин про те, що «радянський федеративний устрій виконав успішно свою місію після успішного розв'язання національного питання і повинен поступитися місцем устроєві унітарному».⁹ Також в офіційних колах КПРС виявляють деколи виразну тенденцію не надто драгувати почування неросійських народів. Так, офіційний орган ЦК КПРС «Коммунист» (ч. 4 за цей рік) надрукував передову з приводу «Постанови» ЦК КПРС про 50-річчя СРСР. У ній м. ін. пишеться, що «зближення між націями не виключає їх національних особливостей» та що «наявність у всіх радянських націй і народностей спільної території, єдиної соціалістичної економіки, спільних духових рис не дає підстави для того, щоб розглядати радянський народ як нове етнічне утворення».

У час, коли дискусії про національне питання в радянській пресі кидають дещо світла на боротьбу, що довкола нього ведеться, багато більше світла чи, точніше кажучи — повну ясність в ці питання вносять документи самвидавної природи. Згаданий лист 17 латвійських комуністів розкриває сучасну трагедію латвійського народу, але він також не залишає ні крихітки сумніву що до того, як латвійці ставляться до сучасних окупантів. У капітуляції перед ворогом ніхто їх підозрівати не може. Не менш широкі перспективи для оцінки існуючого на Україні народного опору дають писання Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Івана Кандиби, Євгена Сверстюка чи інших. Про опір ширших кіл українського народу, про їхню оборону народних цінностей — мови, культури, традиції — можна чимало судити також на підставі свідчень самої радянської преси. Тому зовсім не випадковий той факт, що коли в 1950-их роках чимало західних дослідників СРСР висували погляд, що Москві вдасться в проглядному часі зліквідувати національне питання, сьогодні на ті справи дивляться інакше. У цьому відношенні самвидавні публікації останніх років зробили на Заході справжню революцію в оцінці підрадянських процесів, зокрема в національному питанні. Немає сумніву, що великий вплив на таку зміну мали внутрішні процеси в цілому соціалістичному таборі, отже також такі явища як китайсько-російський конфлікт, окупація Чехо-Словаччини тощо. У свою чергу ті явища, а також демократичні елементи російського дисидентського руху впливали і впливають також на зростання національних сил неросійських народів у самому СРСР.

⁸ *И. П. Цамериян*, Воплощение ленинских идей интернационализма в советском многонациональном государстве. «Вопросы истории», ч. 5, 1971, стор. 60.

⁹ Там само, стор. 58.

Отож, після 50 років існування СРСР національне питання далі не розв'язане і лишається найслабшим місцем імперії. Вина за це падає виключно на російську панівну верхівку. Кажемо російську, бо люди неросійського роду, які до неї належать, давно перестали бути виразниками інтересів своїх націй і перетворилися на оборонців або виконавців імперської політики. СРСР — це не сучасна Спільнота народів (Комонвелт), об'єднана символом англійської королеви, це навіть не конструкція попередньої Британської спільноти народів, в якій неанглійці репрезентують інтереси своїх народів і для власних користей тих народів тримаються такої спільноти. Москва, як зрештою перед тим Петербург, такого типу міждержавних і міжнаціональних пов'язань чи навіть справжнього федералізму не визнає. Не випадково в царській імперії носіями федералістичних концепцій, що гарантували б свободу розвитку різних народів, були в першу чергу неросіяни. Також неросійські комуністи висунули на початку 1920-их років, отже тоді, коли творився СРСР, візію справжнього союзу державних народів, побудованого на принципах рівності. Цю велику історичну шансу російські шовіністи розтратили, а візію нових, справедливих міжнаціональних взаємин перетворили на карикатуру. Від цього терпить також їх власний народ.

Тому сьогодні національні і політичні надії поневолених народів СРСР роздирають імперію. Керівники КПРС про це знають і тому в роковини вчиненого ними обману піднімають такий галас, щоб метушною пропаганди закрити правду і створити фальшиве враження про «монолітну єдність» народів СРСР чи цілого соціалістичного блоку. А в той же час історія людства чи зокрема найновіша історія Західної Європи вчить, що єдність, мир і дружбу між народами можна будувати тільки на принципах дійсної свободи, незалежності, рівності і пошани прав сусіда. До цієї правди народи Західної Європи прийшли після довгої ворожнечі, намагань накинути другому свою волю, взяти його «під опіку» і після важких кривавих воєн. Немає сумніву, що не іншою може бути розв'язка міжнаціональних взаємин також у Східній Європі чи в цілій радянській імперії, незалежно від ночі, яка сьогодні там далі триває.

Хорватська україніка

Ангін В. Івахнюк

1. У нашій пресі вже була згадка про появу англомовної книжки про слов'янські першодруки (тобто такі, що появились до 1500 року). Автор цієї цінної книжки хорватський дослідник слов'янських першодруків і перших хорватських (глаголичних) друкарень проф. Младен Бошняк.¹

Це перша окрема праця про слов'янські першодруки. Тільки чотири народи мають їх: чехи, хорвати, українці та чорногорці. За таким розподілом автор досліджує дуже солідно всі аспекти цих слов'янських першодруків. Названа праця зустріла дуже прихильну фахову критику від українців: на Україні Ярослава Ісаєвича,² а тут д-ра Любомира Винаря.³

Два роки пізніше ця сама книжка вийшла рідною мовою автора з доповненнями та поправками.⁴ Ця вартісна праця, що в ній нас не сплутано з нашими сусідами, заслуговує уваги наших фахівців.

2. У Загребському університеті існує лекторат української мови, яка є обов'язковим предметом у засягу російської катедри. У розкладі викладів цього університету⁵ сказано, що «студенти мусять зазнайомитися з українською мовою» чи «упродовж студій (студенти) слухають огляду української мови та складають іспити». З дальших інформацій видно, що студенти записують курс української мови між першим і четвертим роком навчання.

У зв'язку з цим лекторатом Загребський університет видав ротопринтом підручник з української мови (1970). Автор цього підручника — доц. В. Дроздовський, а назва його така: «Начальний курс сучасного українського язика», а під цим заголовком стоїть український — «Початковий курс сучасної української літературної мови» (114 сторінок).

Для хорватських студентів цей підручник написаний на першому місці по-російському, а на другому по-українському, наче б це був український переклад з російської мови.

¹ *Mladen Bošnjak, A Study of Slavic Incunabula. Zagreb, 1968, published by „Mladost” and Kubon & Sagner, München, 195 + XXXII стор.*

² «Літературна Україна», ч. 27, 1969.

³ «Український історик», ч. 4 (24), 1969, стор. 131.

⁴ *Mladen Bošnjak, Slavenska inkunabulistika. Zagreb, 1970, 195 + XXXII стор.*

⁵ *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Sustav studija i predavanja u školskoj godini 1971/72.*

Це справжній сучасний курйоз ще й тому, що в Югославії живе до 50 тисяч українців і є кому написати або принаймні перекласти хорватський текст підручника української мови для хорватів. Крім того, зі східних слов'янських мов українська найближча хорватам.

Сам виклад української мови, загально кажучи, добрий, хоч не бракує помилок, помилкових тверджень, недокладностей, а то й російських впливів. Так, наприклад, автор твердить, що в південно-західних говорах кажуть «селові», «на селові», «вікнові», «на вікнові». Наша мова не тільки допускає «бачу стіл, олівець, ніж», але також і «бачу стола, олівця, ножа». Разючий вплив російської мови в автора — це порівняльні прикметникові та прислівникові ступені, як «найбільш високий, самий кращий, самий рішучий, найбільш часто» тощо. Правда, автор зауважує, що це «рідше», але по-українському взагалі не можна сказати «самий кращий». Так говорять росіяни. Є російські кальки «співпадає» (збігається, сходиться), «в першу чергу» (в первую очередь, насамперед), «зараз» (тепер): помилкове «становить собою» (становить, являє собою) і под. Лектора української мови щопівроку пропонує радянський уряд, домовляючися з комісією для культурних зв'язків із закордоном у Бєограді.

3. З осені 1970 року почав виходити хорватський літературний часопис «Кроатіка». Перше видання цього часопису (443 сторінки!) вийшло другим накладом, бо перший (1 500 примірників) розхоплено впродовж кількох днів.

У цьому першому числі (досі вийшло ще одне) є дуже добра стаття на українську тему професора Загребського університету Александара Флакера «Українське письменство в Хорватії, нотатки до матеріалу з XIX віку».⁶ Автор дає чимало цікавого матеріалу, так що варто її трішки докладніше з'ясувати.

Автор досліджує українські літературні впливи на хорватське письменство. Пробитись українській літературі на слов'янський південь було важко, бо були перепони. Найголовніша причина цих перешкод була в забороні українського слова в тодішній російській імперії. Подруге, в самій Хорватії найсильніша в той час і панівна Народна партія жила ідеями югослов'янства чи всеслов'янства. У тодішній Росії вона бачила свій ідеал — «велику й одну національну цілість» і відчувала нехіль устривати в суперечності в середині російської імперії. Через це саме й не прикладала уваги до боротьби українського народу, а тим самим і не зазімичала української літератури. Ба навіть не хотіла бачити й тієї частини українців у габзбурзькій монархії, в Галичині.

Проте, «російські культурні емісари, що прибували на хорватські землі, були геть усі українського походження».

⁶ *Aleksandar Flaker, Ukrajinska književnost u Hrvatskoj, Bilješke uz gradju iz XIX stoljeća. „Croatica“, godište I, svezak 1, Zagreb, 1970, стр. 195—209.*

Станко Враз⁷ у кореспонденції зве професора харківського університету, «збирача усного українського письменства, який і сам наслідував українські думи», Ізмаїла Срезневського «українським соловейком», а від другого, «російсько-українського подорожника» Йосипа Бодянського діставав книжки не тільки російською мовою, але теж українською, головне Шевченка та Гоголя, як і його власні (під псевдонімом Запорожець Їсько Материнка — «Наські українські казки»). 1844 року вийшла окремою збіркою по-хорватському Шевченкова «Тризна» й «Гамалія» та, мабуть (бо з контексту неясно), «Наські українські казки».

«У час романтизму, — мотиви боротьби козаків стали загальним добром європейської літератури».

Через зацікавлення «визвольною традицією українського козацтва» хорватські часописи в той час містили переклади з козацькою тематикою польських письменників: Міхала Чайковського («Козаки в Царгороді») та Юзефа Залеського (поема «Дух степу»), як також Гоголя («Тарас Бульба», «Миргород»).

Ставлення до Гоголя, як автора насамперед «українських оповідань», у хорватській літературній свідомості так закорінилося, що визначний хорватський письменник Матош⁸ підкреслив це такими словами:

«Малоруська⁹ душа через схожість долі та народних звичаїв подібна до нашої. Тож не диво, що Гоголь, отой кришталь української дотепности, так глибоко вривавсь у нашу душу. Трохи він нам чужий, описуючи великоруські обставини, але скоро стане описувати свою Україну, стає нам такий зрозумілий, як якийсь давній наш письменник».

Хоч хорвати цікавились українською тематикою, проте, відзначає проф. Флакер, не можна знайти в хорватських часописах того періоду (50-і роки) перекладів з самої української мови. Навіть були дуже скупі вістки про український національний рух не тільки з українських земель під Росією, але — на диво — з близької Галичини. Все ж таки якесь увялення про оформлення («уконституювання») української нації існувало в хорватській літературі, доказом чого є Прерадовичеве¹⁰ звернення до українців — «Русинам».

Перші хорватські переклади з живого українського слова появляються допіру в час польського повстання (1863), яке звернуло знов увагу на природу російського панславізму,

⁷ Станко Враз (1810—51) — словенсько-хорватський поет-лірик.

⁸ Антун Густав Матош (1873—1914) — письменник-прозаїк, поет-лірик, критик, есеїст.

⁹ У ті часи хорвати (чи загально південні слов'яни) називали нас усіма трьома нашими старими назвами: українці, русини (русинський), малороси. «Тарас Бульба», наприклад, це твір зі «старорусинського життя».

¹⁰ Петар Прерадовіч (1818—72) — поет-лірик, що ідеалізував слов'янство, призначене відродити духово людство.

а тим самим «і на національні та суспільно-політичні відносини в середині російської імперії». Визначний хорватський письменник Август Шеноа (1838—81) перекладав Шевченкову «Розриту могилу» (1863) та «Козацьку долю» (1871).

1869 року появились у часописі «Вієнац»¹¹ (вінок) «Два сини» М. Вовчка у перекладі Стояна Новаковіча¹² з такою нотаткою:

«Якщо є щось у слов'янських літературах оригінальне слов'янського типу й щось, чого немає більше в будь-якій іншій літературі, що само собою процвіло до сонця, то це *українське оповідання*».

Однак Новаковіч зараховує сюди не тільки «новелі українською мовою, але також і новелі з українською тематикою» як у російській літературі, так і в польській (польських письменників з українських земель). Тож у першому річнику «Вієнца» українська тематика заступлена перекладами з усіх трьох мов.

«Таким чином 1869 року настає надзвичайне зацікавлення хорватської перекладної літератури творчістю Марка Вовчка, яка поруч з Тургенєвим репрезентує в хорватському письменстві взірць (модель — в ориг.), що його прийме й оригінальна хорватська література, — взірць поетичного реалізму».

У 70-их роках минулого віку появилася низка Вовчкових оповідань («Інститутка», «Ледациця» та інш.) у перекладі Новаковіча та Владіслава Лабоса.

У ті часи редактором «Вієнца» був письменник Шеноа, який не тільки був «першим перекладачем української поезії в Хорватії», він і далі орієнтував хорватське письменство на взірці слов'янського романтизму. Гостро виступав проти голословного «великого слов'янства», бо за його параваном ховалося повне незнання слов'янських народів.

У 80-их роках стає панівною ідеологія партії права («правацтво») серед молодого покоління. Наступає поворот від декларативності до аналізу соціальних процесів у царській імперії. Ідеологія всеслов'янства поступається перед «шуканням союзників, які могли б бути корисні своєю дією справі хорватського визволення». Звідси доходить до зацікавлення «російським демократичним і революційним рухом, а частинно й подіями в Україні».

У той час тратить значення для хорватської літератури польський, а також і чеський романтизм. Увагу привер-

¹¹ «Vijenac» (1869—1903) гуртував найвизначніший літературний південнослов'янський світ, зокрема за редакторства Шеноа.

¹² Стоян Новаковіч (1842—1915) — визначний сербський політик, історик, історик літератури, мовознавець, у молодості письменник і перекладач з чужих мов.

тають до себе російський реалізм, французький натуралізм та італійський веризм. «Водночас кріпшає й зацікавлення проявами національної заангажованости літератури в Україні та в Болгарії».

Спочатку Україна ще — «російська Італія», а її письменство — частина загальноросійської літератури (Владімір Ковачевіч). Одначе, дедалі, в наслідок подорожей по Україні, видне захоплення українською літературою. Появляються статті про Шевченка, про розвиток української літератури від Котляревського до Вовчка, де Шевченка поставлено нарівні з найкращими творами Пушкіна та Міцкевіча (у «Вієнці», Франьо Рачкі, 1828—94, визначний історик і славіст).

У 80-их роках вістки про Україну серед хорватів уже більш систематичні. Одначе допіру Харамбашічеві переклади Шевченка «насправді вводять українську літературу в хорватську культурну свідомість», хоч, як каже автор, ці переклади найвизначніша подія, але насправді «досить запізнене зацікавлення хорватської літератури 19 століття українською поетичною творчістю».

Хорватська критика прийняла Харамбашічів переклад Шевченка дуже позитивно. Знову ж у цій критиці, при порівнянні з перекладами Гете, підкреслено, що переклад має ту перевагу, що зроблений «з спорідненою малоросійської мови, яка нам своїм поетичним чаром багато ближча від будь-якої іншої» («Вієнац»).

Ця збірка Харамбашічевих перекладів Шевченка вийшла окремим виданням «Матіці Хорватської»¹³ 1887 року.

Через рік у цій самій установі вийшла збірка «Народні оповідання» М. Вовчка у перекладі також Харамбашіча. У вступі перекладач підкреслює милозвучність української мови, «яка з-поміж усіх мов північних слов'ян найближча та найподібніша до хорватської мови».

Крім згаданих письменників, увагу до себе привернув Федькович, проза якого «цілком відповідала принципам, що їх визнавала більшість хорватських реалістів». Його «Побратим» мав два переклади (Стево Сушнік у часописі «Хрватска» та Нікола Андріч у «Вієнцу»).

«Треба підкреслити, — пише проф. Флакер, — що саме у вісімдесятих і дев'ятдесятих роках зазнайомлення з українською літературою в Хорватії досягло свого відносного вершка».

Модерна хорватська література шукала своїх взірців деінде: на Заході й у російському реалізмі чи в такому ж самому в польській і чеській літературі.

Автор кінчає статтю так:

¹³ «Матіца Хрватска» — найповажніша хорватська культурна установа.

«...після жовтневої революції під поняттям радянського письменства стали розуміти майже тільки російську літературу. Тим то переклади з української літератури появлялися в Хорватії тільки спорадично, а інформувала про неї переважно хорватська націоналістична культурна праця. Тим часом модерна українська література в творах Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, а далі й у прагненнях українських „неоклясиків” і радянського українського авангарду та й сучасних українських письменників — перемогла в дійсності свою запізненість супроти інших європейських літератур Середньої та Східньої Європи, а в тому числі й хорватської літератури».

Під окресленням «хорватської націоналістичної культурної праці» треба, либонь, розуміти переклади, статті та книжкові (дуже рідка поява) видання у 30-их і в першій половині 40-их років. Після війни досі мало що видано з української творчости, мабуть, через брак знання української мови. Також не видно, щоб когось із тамошніх українців залучено до перекладницької праці.

Виставка картин Володимира Прокуди

Від 21 лютого до 4 березня ц. р. в галерії Панорас у Нью-Йорку відбувалася перша індивідуальна виставка малярських праць Володимира Прокуди. Останніми роками мистець рідко брав участь у групових виставках, тому найсильніше асоціюється його мистецтво з картинами пізніх 1950-их років, тобто того часу, коли він був частішим учасником виставок. Картини 50-их років, із домінантою сірих тонів та з сильними тональними контрастами, вказували на експресіоністичне спрямування мистця. Картини цьогорічної виставки, більшість із яких Прокуда малював 1971 року, вказують на подібний підхід мистця, виявляючи водночас деякі модифікації, особливо в опануванні технічних засобів малярства.

Останні картини є, без сумніву, більш прозорі, пастелеві та легші в тонах, що надає картинам легшого вислову. Проте, наявний оптимізм більш імпресіоністичного підходу у виставлених картинах можна протиставити наполегливості експресіоністичної настанови. Як і в працях 1950-их років, експресіонізм картин Прокуди проявляється найсильніше в зображенні простору, який в інтерпретації мистця набирає тривожних аспектів. Тобто, у викривленому просторі відчувається брак рівноваги і стабільності, як і наявність неспокою у відношенні площин, що виявляє недостачу певності, зокрема щодо міського довкілля. Така стривоженість помітна особливо у зображенні однієї з домінантних тем у творчості Про-

куди, що опановують велику частину поверхні картин. Поверхні води в ріках Прокуди не викликають враження плоскості, а радше зображені як водоспади, з яких вода ніби котиться хвилями на глядача або розливається кудись по вулицях міста. Тривожне відчуття простору помітне також у зображенні будинків міста, що їх Прокуда представляє часто ніби віддаленими абож тільки налякає на них нервовим мазком пензля. Спостерігається це також у зображенні рухомих об'єктів, які перебувають постійно немов у неясному і непевному зв'язку з простором, що в ньому вони знаходяться, як також з іншими об'єктами картин, частинно через викривлення перспективи. Це вражає також у зображенні мостів, які так цікавлять мистця, але в них часто (наприклад, «Вільямсбурзький міст») відчувається брак твердого оземлення: мости ніби прокладені на поверхні води чи радше на широкіх водоспадах рік. Кораблі, що плывуть цими ріками, неначе б летять у безодню, як і трамваї на вулицях міста, які ніби мчать униз із стрімких гір.

Картини Прокуди вражають найсильніше саме тоді, коли в них відчувається заінтригування мистця відношенням площин у просторі, тобто не тоді, як він холодно спостерігає їх, а тоді, як він відчуває інтенсивність співдії їхніх форм. Зацікавлення драматичними можливостями зображення простору помітне також у тому, що мистець залюбки зображає сюжети в цілковитій фронтальності, як

це помітно в картинах з мостами, ріками, дорогами, які також, здається, ніби котяться на глядача. Останнє особливо виразне в картині «Дорога понад Східною рікою».

Експресіоністичні аспекти зображення простору підсилені в картинах Прокуди похмурими, здебільшого сірими кольорами, як також мазками пензля, які в сильніших картинах переходять межі імпресіоністичної легкості і набирають нервового почерку, який стає паралелею до експресіоністичного зображення площин.

Згадані вище особливості кар-

тин Прокуди підкреслені тут особливо саме тому, що в них мистець досяг найбільшої переконливості вислову, як і тому, що вони вказують на дальший можливий розвиток мистця.

Проте, Прокуда надто зв'язаний з популярними мистецькими традиціями зображення краєвиду, що треба вважати деяким обмеженням його творчості. Цікаво було спостерігати розрив мистця з деякими стандартними і рутинними підходами, що могло б дати Прокуді більші можливості і перспективи розвитку.

А. Оленська-Петришин

Видавництво «Сучасність» з нагоди 100-ліття народження Миколи Скрипника виготовило 2-томове видання, що складається з студії про М. Скрипника (т. I) і добірки його праць головне з національного питання (т. II).

Перший том уже вийшов з друку і надійшов у продаж. Це студія Івана Кошелівця:

МИКОЛА СКРИПНИК

Книжка на 344 стор. друку, крім нарису діяльності М. Скрипника на тлі української дійсності 1920—30-их років, містить у додатках документи і велику бібліографію.

Ціна: в картоні — 20 н. марок, для США і Канади — 7 дол., в ін. валютах — рівновартість ціни в дол. у твердій полотняній оправі — 25 н. марок, 9 дол.

З замовленнями звертатися до видавництва. На гуртові замовлення даємо знижку.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Емма Андіївська*. З циклу «Наука про землю».
- 6 *Олекса Ізарський*. Саксонська зима.
- 30 *Орест Власов*. Частина дороги.
- 35 *Євген Сверстюк*. Іван Котляревський сміється.
- 60 *Дарія Сіак*. Олекса Новаківський (1872—1972).

МЕМУАРИ

- 70 *Юрій Смолич* про В. Підмогильного.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 84 Документи часу.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 108 *Мирослав Прокоп*. СРСР напередодні 50-ліття.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 120 *Антін В. Івахнюк*. Хорватська україніка.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 126 Виставка картин Володимира Прокуди (*А. Оленська-Петришин*).

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maiza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1972 рік

одно число: річно:

Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентина	1.80	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразилія	1.80	18.— н. круз.
Венесуеля	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швейцарія	4.80	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США
становлять 8.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для вplat:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiевська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторінок. Ціна 7 доларів;
у Німеччині — 25 нім. марок.

Збірка документів про русифікацію на Україні:

**МОЛОДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБІ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ**

Збірка містить «Лист творчої молоді Дніпропетровського»
і три статті з дніпропетровських газет.

Ціна: 1 доляр; у Німеччині — 3,50 нім. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХІВ'Я МАЧУ ПЧУ

У перекладі Віри Вовк, з ілюстраціями Слави Геруляк.

Ціна: 2,80 доларів; у Німеччині — 9 нім. марок.
Ціни в інших країнах — рівновартість амер. доляра
в перерахунку на місцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.